

ERKEN DÖNEM İSLAM TARİHİNDE KIZILDENİZ'DE BİR SÜRGÜN ADASI: DEHLEK

Selim ARGUN*
Ümit ESKİN**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 30 Mayıs 2024, **Kabul Tarihi:** 05 Eylül 2024, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2024, **Atf:** Argun, Selim. Eskin, Ümit. "Erken Dönem İslam Tarihinde Kızıldeniz'de Bir Sürgün Adası: Dehlek". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/2 (Eylül 2024): 367-400.

DOI: 10.33415/daad.1492262

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 30 May 2024, **Accepted:** 05 September 2024, **Published:** 30 September 2024, **Cite as:** Argun, Selim. Eskin, Ümit. "An Island of Exile in the Red Sea in Early Islamic History: Dahlak". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/2 (September 2024): 367-400.

DOI: 10.33415/daad.1492262



Öz

İslam tarihinde muhalifler ve düzeni bozanlar çeşitli şekillerde cezalandırılmıştır. Bu cezalardan biri de sürgün olmuştur. Sürgün amacıyla kullanılan yerlerden biri de Arapların muhayyilesinde çetin şartları ve uzaklığıyla yer edinen ve şiiirlere dahi konu olan Dehlek adaları olmuştur. Doğu Afrika'da Masavva limanı açıklarında yer alan Dehlek adalar topluluğuna, en büyükleri olan Dehlek el-Kebîr adını vermiştir. Bu adalar stratejik konumları sebebiyle tarih boyunca askerî, siyasî ve ticarî açıdan önemli bir yere sahip olmuştur. Arapların İslâm öncesinde ticaret sebebiyle bildiği anlaşılan ada ve civarı, Ha-

* Sorumlu yazar, Doç. Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, Türkiye, selim.argun71@gmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-1015-0817>, Katkı oranı: %50 / Responsible Author, Associate Professor, Presidency of Religious Affairs, Ankara, Turkey, selim.argun71@gmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-1015-0817>, Contribution rate: 50%

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, umiteskin@gmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-7159-836X>, Katkı oranı: %50 / Assistant Professor, Istanbul University, Istanbul, Turkey, umiteskin@gmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-7159-836X>, Contribution rate: 50%

beşistan'a ilk hicretler ve Râşid Halifeler döneminde bölgeye düzenlenen akınlarla daha iyi tanınmaya başlamıştır. Emevîler döneminde gerek Kızıldeniz'in ticarî güvenliğini sağlamak gerekse Doğu Afrika'ya yönelik askerî hamleler çerçevesinde Dehlek adası ele geçirilmiştir. Böylece Müslümanların hakimiyetine giren ada, Emevîler ve Abbâsîler döneminde çeşitli sebeplerle farklı sınıflardan kişi ve grupların sürgün yeri olarak kullanılmıştır. Makalede bunlar arasında yer alan şair Ahvas el-Ensârî, kadı Irâk b. Mâlik el-Medenî, şair Ömer b. Ebî Rebîa el-Mahzûmî, bazı Kaderiyye mensupları ve Abbâsî valisi Abdülcebbar b. Abdurrahman el-Ezdî'nin ailesinden bahsedilecektir. Emevî valisi Yezîd b. Mühelleb el-Ezdî ve Ali b. Abdullah el-Abbâsî ise adaya sürgün kararı çıkarıldığı halde sürgünlerinden vazgeçilen önemli kişiler arasında yer alır. Ayrıca bazı kaynaklarda Dehlek'e sürgün edildiği rivayet edilen kimi kimseler de zikredilir. Ancak bunların sürgün edilme ihtimalleri mümkün olmayıp bahse konu rivayetler zayıf ve sorunludur. Bu çalışmada, kaynaklardaki kısıtlı bilgiler ışığında adanın İslâm hakimiyetine girişi ve sürgün yeri olma vasfıyla ilgili rivayetler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Kızıldeniz, Dehlek, Sürgün, Eritre, Habeş, Emevîler, Abbâsîler.

An Island of Exile in the Red Sea in Early Islamic History: Dahlak

Extended Abstract

In Islamic history, it is observed that those in power and authority have imposed various penalties for different crimes. Among these, exile punishment, also practiced in the pre-Islamic period, was primarily used to isolate opponents and criminals. Different cities were chosen for the punishment of exile, and, as was the case in other civilizations, islands with harsher conditions were generally used for this purpose. One of the places of exile in the Islamic period was the Dahlak Archipelago in the Red Sea, which had already become notorious because of its harsh conditions and remoteness, as often reflected in poetry. Located off the coast of Massawa in East Africa, the Dahlak Archipelago has an ancient history, covering an area of 1350 km² and comprising 125 large and small islands. It takes its name from its largest island, Dahlak Kabir. The island's natives are Ethiopians, but over time, it has also become home to the Dankalis, Sudanese, Somalis, and Yemeni Arabs. The population speaks Tigre, a language of Ethiopian origin.

The strategic location of the island, evidenced by archaeological remains, is an obvious indication of its significance in trade throughout history, dating back 2,000 years. The Arabs had known the island and its surroundings for trade purposes before the advent of Islam. The region became better known with the first migrations to Abyssinia and raids organized during the First Rightly Guided Caliph era. The island came under Islamic rule during the Umayyad period, followed by a period under Abbasid control. The decline in Abbasid authority from the second century onwards was also felt in Dahlak. In the 9th century, Dahlak came under the rule of the local Ziyadid dynasty based in the Yemeni city of Zabid, later fluctuating between the control of Christian kings in Abyssinia and Muslim sultans in Egypt. From the 12th century, the island was governed by its rulers. In the early 16th century, the island was invaded by the Portuguese. Still, it was liberated by Özdemiş Pasha in 1557 during the reign of Suleiman the Magnificent and remained under Ottoman rule until it was invaded by the Italians in 1885. Although it was later affiliated with Ethiopia, it is now part of Eritrea, which gained independence in 1993.

The spread of Islam in Dahlak was swift after its coming under Umayyad rule, and the island played a significant role in the Islamization of the region. Despite being used as a

place of exile for various reasons, it also served as a refuge amid conflicts. The exact time and details of when and how Dahlak came under Islamic rule must be determined, as various sources repeat unclear information without citing the main references of Islamic history. This article will address these problematic aspects and analyze the limited information available on the subject.

Exile punishment, besides creating an environment for self-reflection and correction of the behaviors of the exiled individual, also serves as a measure to prevent their comfort and ease. From this perspective, exile punishment aims to deter opponents or criminals from those in power and authority. The Umayyads and Abbasids had punished criminals and opponents for various reasons. However, for crimes that did not warrant the death penalty, they generally resorted to the punishment of exile. Although exile punishment was applied in many other places, the island of Dahlak holds a critical position for this type of punishment. Various individuals were exiled to the island in both periods for multiple reasons. The island's selection was due to its distance from the caliphate centers, its humid, stifling, and hot climatic conditions, and criminals could be effectively isolated and easily controlled there.

When looking at why individuals had been exiled to the island, it is seen that poets were exiled for moral reasons, scholars and rebels for political reasons, and some believers for doctrinal reasons. In this context, among the exiled poets were Ahwas al-Ansari and Umar ibn Abi Rabi'a al-Qurashi, among the scholars was Iraq ibn Malik al-Madani, the family of the rebel Abduljabbar ibn Abdurrahman al-Azdi, and some members of the Qadariyya for doctrinal reasons.

Moreover, some individuals were sentenced to exile to the island, but this decision was later revoked for various reasons. For instance, the exile decision for Umayyad governor Yazid ibn Muhallab al-Azdi was canceled due to his tribe's power and potential to rebel, and for Ali ibn Abdullah al-Abbasi from the Abbasids, both due to familial ties and the threat of rebellion. On the other hand, some sources mention individuals who were exiled to Dahlak. However, the credibility of these exile incidents is questionable due to the weak narrations and inconsistency with the social conditions of the period. Perhaps these narrations reflect the harmful and complicated position of Dahlak in the Arab imagination. In this context, there are narratives about the exile of Sahabi women, like Atika bint Zayd ibn Amr al-Qurashiyya, the Sassanian commander Hormuzan, and Hakem ibn Abu al-As to Dahlak, but these are considered to be improbable stories.

There were several ways to escape or get away from exile. One of these methods was that the authorities granted the exiled person a pardon. Another option was to change the location of the exile to another place, or because of the exiled person's natural death or being killed for other reasons. Moreover, escaping from the place of exile could also be seen as another way to freedom. Some of those exiled to the Dahlak were pardoned, while others died there; some decided to be exiled to the island but were imprisoned along the way for various reasons instead. There is no information about those who escaped from the island, and those whose fate was uncertain very likely died on the island.

Despite the scarcity of information, it is understood from the many tombstones on the island that during the Umayyad and Abbasid periods, many groups, especially the descendants of Ali, migrated -and perhaps were exiled- to East Africa and its coasts. It should be noted that more detailed studies need to be conducted on this matter.

As the information about the island's condition during the Islamic rule is limited, the information about the lives of those exiled to the island is also scarce. However, based on the sources' information and poems, some conclusions about the island have been

reached. Firstly, it is understood that only some exiled people were in the same conditions. It is apparent that those exiled interacted with the island's inhabitants, learning knowledge from scholars and poetry from poets -even if harmful. Again, it appears that the people in exile attended a mosque on the island.

In later periods, the island was also used by Italians and Ethiopians as a place to exile and torture dissidents. Today, reports indicate that especially Israel and Iran have already established military bases on the islands. Therefore, it is important to conduct various -independent and interdisciplinary- studies about this region, which remained peaceful during the Ottoman rule for about five centuries.

Keywords: History of Islam, The Red Sea, Dahlak, Exile, Eritrea, Abyssinia, Umayyads, Abbāsids.

Giriş

İnsan nüfusunun zaman içinde artması, bireylerin bir arada yaşayabilmesi için düzenin kurulmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, zaman içinde çeşitli idare sistemleri ve bu sistemler için yeni düzenlemeler oluşturulmuştur. Ancak kurulan bu sistemlere uymayan, ihlal eden veya bozan bireyler ile muhalifler, farklı coğrafyalarda ve toplumlarda türlü cezalar ve müeyyidelerle karşılaşmışlardır. Bu cezalar, muhtelif hukuk sistemlerinde bir arada yaşamayı desteklemek, toplumsal huzuru sağlamak, haksızlıkları ve suçları önlemek ve idarenin devamlılığını güvence altına almak gibi benzer amaçlara hizmet etmişlerdir.¹ Tarih boyunca uygulanan bu cezalardan biri de insanları belirli bir topluluktan uzaklaştırmak için başvurulan sürgündür. Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın, Allah'ın koyduğu yasaklara uymamaları ve yasak meyveyi yemeleri sonucunda cennetten çıkarılarak dünyaya gönderilmeleri bir tür ceza olarak değerlendirilmiş ve bu hadise insanlık tarihindeki ilk sürgün olarak kabul edilmiştir.²

Tarihte güç ve iktidar sahipleri cezalandırmak amacıyla veya diğer sebeplerle çeşitli milletleri, grupları veya bireyleri haklı veya haksız sebeplerle sürgün etmiş veya sürgüne zorlamışlardır. Gerçek hayatın yanı sıra efsanelerde de sürgün cezasına rastlanılmaktadır. Nitekim efsanevi Anka kuşunun, av bulamayınca küçük çocukları ya da genç kızları kaçırmaması nedeniyle dönemin peygamberi tarafından cezalandırılarak Atlas Okyanusu'ndaki ıssız bir adaya sürüldüğü belirtilmiştir.³

¹ Rıfat Uslu, "İslam Hukukunda Sürgün Cezası", *Yeni Fikir Dergisi* 7/14 (01 Temmuz 2015), 121.

² Kemal Daşcıoğlu, *Osmanlı'da Sürgün* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007), 17.

³ Süleyman Uludağ, "Anka (Tasavvuf)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/200.

Kişi veya grupların bulunduğu yerlerden başka yerlere -çoğu zaman çetrefilli şartlara sahip- zorunlu ikametle gönderilmesi anlamına gelen sürgün, Arapçada *nefy* veya *tağrîb* ile ifade edilir.⁴ Nefy kelimesi, Kur'an'da "Allah'a ve peygamberine karşı savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası" olarak öldürülmeleri veya asılmaları yahut el ve ayaklarının çapraz olarak kesilmesi ya da buldukları yerden sürgün edilmeleri olarak zikredilmiştir.⁵ Ayrıca Haşr sûresinde geçen *haşr* ifadesi, Yahudi Benî Nadîr kabilesinin Medine'deki yurtlarından çıkarılıp sürgüne gönderilmesiyle ilgili olarak sürgün anlamında kullanılmıştır. Bundan dolayı bazı kaynaklarda sûreye *Benî Nadîr* sûresi de denmiştir.⁶

Sürgün cezası, suçlunun veya uzaklaştırılmak istenen bireyin, olayın merkezi veya suçun işlendiği yerden uzaklaştırılması prensibine dayanır. Genellikle, ilgili yerden uzak ve iklim koşullarının daha zorlu olduğu bölgeler sürgün yerleri olarak tercih edilir. Sürgüne gönderilen kişinin bu zorlu şartlarda -çoğu zaman işkence ve hapisle birlikte- pişman olması, iktidara karşı uyumlu hale getirilmesi ve zararlı olduğu düşünülen faaliyetlerinin engellenmesi amaçlanmaktadır.

db | 371

Sürgün, İslam öncesi dönemde uygulanan cezalar arasında da yer almaktaydı. Arapların çöllerde yaşaması ve devlet yapılanmasının bulunmaması sürgünün uygulanmasını kolaylaştırmıştır.⁷ Bu bağlamda aşağıdaki örnekler zikredilebilir. Cahiliye döneminde Benî Müntefik'i içine alan Benî Ukayl önceleri Yemâme'nin güneybatısında yaşıyordu. Ancak sonraları anlaşmazlığa düştüğü Benî Tağlib tarafından bu bölgeden çıkarılarak Kuzey Irak'a sürüldü ve oraya yerleşti.⁸ Amr b. Luhay önderliğinde Huzâalılar, Cürhümlüleri Mekke'den sürmüştü. Yaklaşık üç asır sonra da Kusay b. Kilâb riyasetindeki Kureyş kabilesi, Huzâalıları Mekke'den sürek onların yerine şehre yerleşmişti.⁹

⁴ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. Emin Muhammed Abdülvehhâb - Muhammed es-Sâdık el-Übeydî (Beirut: Dâru Sâdır, 2001), 15/337-338.

⁵ Mâide 5/33.

⁶ Buhârî, "Tefsîr", 59/1; Emin Işık, "Haşr Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/424-425.

⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Beirut: Dârü's-Sâkî, 2001), 10/262-263.

⁸ Mehmet Ali Kıpâr, "Müntefik (Benî Müntefik)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/27.

⁹ Ebû'l-Velîd Muhammed b. 'Abdullâh el-Ğassânî el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ Câe fihâ mine'l-Âsâr*, thk. Ruşdî es-Şâlih Mulaḥḥas (Beirut: Dâru'l-Endelus, 1983), 1/90-103.

Medine’de Hz. Peygamber ile bir devlet yapılanması ortaya çıkmış ve çeşitli sebeplerle bazı kişi ve gruplara sürgün cezası uygulanmıştı. Örneğin kadınlığa özenen bir erkeğe sürgün cezası verilmişti.¹⁰ Kendisine iş veren kişinin eşiyle zina eden bekâr işçiye yüz değnek ve bir yıl sürgün cezası verilmişti.¹¹ İslâmiyet’i kabul etmeden önce Hz. Peygamber’e eziyet edenler arasında olan Hakem b. Ebû'l-Âs el-Ümevî, Mekke’nin fethi sırasında Müslüman olmuştu. Daha sonra Medine’ye yerleşmiş ancak orada Efendimizin yürüyüşünü ve hareketlerini alaylı şekilde taklide kalkışmış, Hz. Peygamber’in müşrikler hakkında sahâbîlere verdiği bazı özel bilgileri etrafa yaymış ve kapısını dinleyerek onu üzecek bazı davranışlarda bulunmuştu. Bunun üzerine Hz. Peygamber onu Tâif’e sürgün ederek cezalandırmıştı.¹²

Hz. Peygamber, Müslümanlara ihanet eden veya anlaşmaları bozan Yahudi kabileleri Medine’den sürmüştü. Nitekim Benî Kaynukâ çarşısına giden Müslüman bir kadının tacize uğraması ve çıkan olayda karşılıklı kan dökülmesi aradaki anlaşmanın bozulmasına sebep olmuştu. Nihayetinde Hz. Peygamber, Benî Kaynukâ’yı Medine’den sürmüş, onlar önce Vâdikurâ’ya bir süre sonra da oradan Suriye taraflarında olan Ezriât’a gitmişti (2/624).¹³

Sürgün, Hz. Peygamber sonrasında Râşid Halifeler tarafından da uygulanmıştı. Mesela Hz. Ömer, çevresindeki kadınları fitneye düşüren bir genci önlem olarak, içki içen birini de ceza maksadıyla Medine dışına sürmüştü.¹⁴ Hz. Osman (öl. 35/656) döneminde de başta siyasî nedenler

¹⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 61.

¹¹ Buhârî, “Hudûd”, 21; “Sulh”, 5.

¹² Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, *Târîhü't-Taberî: Târîhü'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Mısır: Dârü'l-Meârif, ts.), 4/399. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, Hakem ve ailesinin Medine’ye dönmek için yaptığı talepleri Hz. Peygamber’in sürgüne gönderdiği bir kimseyi geri getiremeyeceklerini söyleyerek kabul etmediler. Hz. Osman halife olunca Hakem ve ailesinin Medine’ye dönmesine izin verdi. Hz. Osman’a Hakem’i geri çağırmasının yanlış bir davranış olduğu söylenince de Hz. Peygamber hayatta iken amcasının geri getirilmesi hususunda ondan söz aldığını söyledi. Bk. Selman Başaran, “Hakem b. Ebû'l-Âs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/175-176; Fâtımî başkadısı ve başdâisi olan Nu’mân b. Muhammed Fâtımî hükümdarı Muiz-Lidînillâh’ın emriyle yazdığı eserinde Hakem’in Dehlek’e sürüldüğünü yazar ancak bu bilgi diğer kaynaklarla uyummadığı gibi o dönemde Dehlek hâkimiyet altında da değildi. Bk. et-Temîmî el-Mağribî Nu’mân b. Muhammed, *el-Menâkıb ve'l-Mesâlib*, ed. Mâcid b. Aḥmed el-Aḥḥîyye (Beyrut: Mu’essesetu'l-A’lâ, 2002), 153.

¹³ Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri: Dört Halîfe Dönemi* (İstanbul: Kubbealtı, 2014), 283.

¹⁴ Uslu, “İslam Hukukunda Sürgün Cezası”, 128.

olmak üzere farklı sebeplerle sürgünler gerçekleştirilmişti.¹⁵ Örneğin, Ebû Zer el-Gıfârî'nin (öl. 30/650-51), Şam valisi Muaviye (öl. 60/680) ve bazı Müslümanların ekonomik uygulamalarını eleştirmesi sonucunda Muaviye, onu Hz. Osman'a şikâyet etmişti. Bu durum üzerine Hz. Osman, Ebû Zer'i yanına çağırmişti. Ancak Medine'de de bu eleştirilerine devam etmesi nedeniyle Ebû Zer, Rebeze'ye sürgün edilmişti.¹⁶

Emevî ve Abbâsî yönetimlerinde hem merkezde hem de eyalet ve vilayetlerde valiler tarafından çeşitli nedenlerle sürgün uygulamaları devam etmiştir. Bu dönemlerde özellikle siyasi muhaliflerin, idareye karşı isyan edenlerin ve sapkın mezhep liderlerinin sürgüne gönderildiği görülmektedir. Belli başlı yerlerse sürgün ve hapis mekânı olarak kullanılmaktaydı. Özellikle adalar, kaçma şansının az olması, suçlunun tecrit edilmesi ve cezalandırılması açısından tercih edilen yerler arasında bulunmaktaydı. Nitekim Akdeniz'de Girit'in, Kızıldeniz'de¹⁷ ise Dehlek adalarının sürgün ve hapishane olarak kullanımı dikkat çekmektedir.¹⁸

Dehlek ile ilgili çeşitli yönleriyle yapılan birçok çalışma bulunmaktadır. Makalemizde yararlandığımız ve konumuzla bağlantılı akademik çalışmalara bakılacak olursa Muhammed Kerim İbrahim "*Cuzûru Dehlek fi'l-Bahri'l-Ahmer Ehemmiyetehâ ve Alâkâtehâ bi'l-Yemen hilâle'l-Usûre'l-İslâmiyye*" başlıklı makalesinde Dehlek'in adlandırması, coğrafyası, halkı ve erken dönem İslam tarihinde adaya sürülenler hakkında genel bilgiler verilir. Sürgün hakkındaki bilgiler daha çok tasviri olup makalenin odak noktası Dehlek'in Yemen'deki devletlerle ilişkilerini ortaya koymaktır.¹⁹ Esmâ Musa Abdullah Sa'd ve Selva et-Ticani Fazl Cebrullah'ın birlikte kaleme aldıkları "*Cuzurü Dehlek: el-Ehemmiyyetü's-Siyâsiyye ve'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâiyye abre'l-Usûri'l-İslâmiyye*" başlıklı makale Dehlek adasının uluslararası önemini İslam tarihi boyunca geçirdiği süreçlerle

¹⁵ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2): Hulefâ-i Râşidîn Dönemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 186, 229-235.

¹⁶ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 4/283-285.

¹⁷ Bununla beraber Dehlek'in karşısında yer alan Masavva sahilleri -ki erken dönem kaynaklarında Bâdi' (Bâsi') olarak geçer- Hz. Ömer tarafından sürgün yeri olarak kullanıldığı zikredilir. Nitekim, o içki müptelâsı şair Ebû Mihcen es-Sekaffî'yi Masavva'ya sürgün ettiği rivayet edilmekle beraber Levent Öztürk, Alkame b. Mücezziz'in seferinin başarısız olması sebebiyle bu toprakların ele geçirilmediğinden bunun doğru olamayacağını belirtir; Levent Öztürk, *İlk Hicret Habeşistan* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), 159.

¹⁸ Metin Yılmaz, *Erken Dönem İslam Tarihinde Zindanlar ve Hapishaneler* (Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2016), 155-160.

¹⁹ Muhammed Kerim İbrahim, "Cuzûru Dehlek fi'l-Bahri'l-Ahmer Ehemmiyetehâ ve Alâkâtehâ bi'l-Yemen Hilâle'l-Usûre'l-İslâmiyye", *el-Halcü'l-Arabî* 21/1 (1989), 117-151.

ana hatlarıyla açıklar. Dehlek'in erken İslam tarihinde sürgün yeri olarak kullanılması hakkında tasviri bilgiler olsa da makale Dehlek'in siyasi ve iktisadi rolüne yoğunlaşmaktadır.²⁰ Ahmed Muhammed İsmail'in "*en-Nefyü fî Asri'd-Devleti'l-Ümeviyye Cezîrete Dehlek Enmûzecen*" başlıklı makalesi Dehlek'in anlamı, coğrafyası ve İslam hakimiyetine girişi hakkında bilgiler verir. Emevîler döneminde adaya sürgün edilen bazı kişi ve gruplar zikredilir.²¹ Hashem Saeb Mohammed al-Jandil'in "*Dahlak Island as a Place of Exile during Umayyad Era (41-132 AH/661-749 AD)*" başlıklı makalesi de diğer çalışmalar gibi Dehlek kelimesinin anlamı, coğrafyası, stratejik önemi hakkında bilgilerin ardından Emevîler döneminde sürgün edilenler tasnifle verilerek adanın sürgün yeri olarak kullanılma sebepleri tasviri olarak açıklanır.²²

Emevîler ve Abbâsîler döneminde Dehlek ve sürgünlerle ilgili gerek yukarıda zikredilen çalışmalar ve gerekse konuyla ilgili faydalandığımız diğer kaynaklarda adanın İslam hakimiyetine girişi ve adaya sürgün edilen kimselerle ilgili bilgilerin bütüncül yaklaşımdan uzak, tenkit ve tahlillerin zayıf olduğu görülmüştür. Çalışmamızda bütüncül bir bakış açısıyla eksikliklerin tamamlanmasına ve rivayetlerin tenkit süzgecinden geçirilerek yorumlanmasına gayret edilmiştir. Bu çerçevede ana kaynaklar ve akademik çalışmalar taranarak adanın İslâm hakimiyetine girişi ve Emevîler ve Abbâsîler döneminde Dehlek'e sürgün konusu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

1. Dehlek'in Tarihi Coğrafyası ve Erken Dönem İslam Tarihindeki Durumu

Arabistan yarımadası ile Afrika'nın doğu sahilleri arasında kalan ve Hint Okyanusuna ulaşan Kızıldeniz geçmişten günümüze önemli bir deniz yolu olup çeşitli büyüklüklerde yüzlerce adaya sahiptir.²³ Bu adalardan biri Kanunî Sultan Süleyman döneminde Özdemir Paşa'nın (ö. 1561) 1557

²⁰ Esmâ Musa Abdullah Sa'd - Selva et-Ticani Fazl Cebrullah, "Cuzurü Dehlek: el-Ehemiyetü's-Siyâsiyye ve'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâiyye abre'l-Usûri'l-İslâmiyye", *Merkezü Buhûs ve Dirâsâti Düveli Havzi'l-Bahri'l-Ahmer ve Câmiatü'l-Hadâre* 1 (2020), 141-162.

²¹ Ahmed Muhammed İsmail, "en-Nefyü fî Asri'd-Devleti'l-Ümeviyye Cezîrete Dehlek Enmûzecen", *Mecelletü Kitâi'd-Dirâsâti'l-İnsaniyye* 27/1 (2021), 773-864.

²² Hashem Saeb Mohammed al-Jandil, "Dahlak Island as a Place of Exile during Umayyad Era (41-132 AH/661-749 AD)", *Journal of Tikrit University for Humanities* 7/29 (2022), 213-236.

²³ Kızıldeniz'de çok sayıda küçük ve büyük ada bulunur. Bunların sayısı hakkında farklı rakamlar söz konusudur. Bk. Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz: Çöl, Gemi ve Tacir* (İstanbul: Klasik, 2012), 73.

yılında fethiyle Osmanlı hakimiyetine giren ve İtalyanların 1885 yılında işgaliyle Osmanlı'dan ayrılan Dehlek adalar topluluğudur (*arhabîlü dehlek*).²⁴ Geçmiş arkeolojik kalıntılardan yola çıkılarak 2 bin yıl öncesine giden²⁵ ve 1993 yılında bağlı olduğu Habeşistan'dan ayrılarak bağımsızlığını kazanan ada,²⁶ Kızıldeniz'in batı kıyısında Masavva Limanı hizasında ve ona yaklaşık 50 km uzaklıkta bulunur.²⁷ 14° enlem ve 61° 14' boylamı arasında yer alan 1350 km² yüzölçümüne sahip 125 parçadan oluşan adalar topluluğuna en büyükleri olan Dehlek-i Kebîr'in adı verilmiştir. İkinci büyük ada Nura dışında diğer önemli adalar arasında Nokra, Dohol, Harat, Kubari, Dereke ve Dinifarih yer alır.²⁸

Adanın yerlileri Habeşliler olmakla beraber zaman içerisinde Denkaliler, Sudanlılar, Somalililer ve Yemenli Araplarla nüfusu çeşitlenmiştir. Bölgede çoğunlukla Habeş kökenli Tigre dili konuşulur.²⁹

Adaların tamamı düz ve alçaktır. Derin girintili kıyılara sahip olan adada yağış miktarı düşüktür. Bu nedenle zayıf ve cılız bir bitki örtüsü bulunmaktadır. Tatlı su kaynaklarının azlığı, iklimin sıcak ve kurak olması nedeniyle adaların çoğu yaşamaya elverişli değildir. Dehlek de dahil olmak üzere sadece dört adada daimî nüfus bulunmaktadır. Ayrıca iklimin daha uygun olduğu mevsimlerde halk, bu bölgelere kalmak için gitmektedir.³⁰

Ada kaynaklarda Dehlek (دهلك) olarak adlandırılırsa da bazı kaynaklarda -muhtemelen hatalı olarak- Delhek (دلحك),³¹ Dehyek/Dehîk (دهيك)³² ve

²⁴ Najwa Mutahar, *Doğu Afrika Sahillerinde Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu: Musavva Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2014), 253; Muhammed Tandoğan, "Kızıldeniz'in Stratejik Dehlek Adaları ve Osmanlı İdaresindeki Konumu", *Avrasya Etüdleri* 40/2 (01 Aralık 2011), 275.

²⁵ Phillips - Jean-Bernard Carillet, *Ethiopia & Eritrea* (Lonely Planet, 2006), 346.

²⁶ Timothy Insoll, "Dahlak Kebir, Eritrea: From Aksumite to Ottoman", *Adumatu* 3 (2001), 39-41.

²⁷ Kuşbakışı uzaklıktır.

²⁸ Muhammed Abdullah Nekire, *İntişarü'l-İslâm fî şarki İfrikîyye ve münâhedetü'l-garb lehu* (Riyad: Dârü'l-Mirrih, 1982), 83; Utku, *Kızıldeniz: Çöl, Gemi ve Tacir*, 76.

²⁹ Rene Basset, "Dehlek", *Mucezu dâireti'l-maârifî'l-İslâmiyye* (Şarika: Merkezü'ş-Şarika li'l-İbda'i'l-Fikri, 1998), 16/4957.

³⁰ İbrahim, "Cüzûru Dehlek fî'l-Bahri'l-Ahmer Ehemmiyetehâ ve Alâkâtehâ bi'l-Yemen Hilâle'l-Usûre'l-İslâmiyye", 120-121; Stephen Hemsley Longrigg, "Dahlak", *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: Brill, 1991), 2/90-91.

³¹ Ebû 'Ubeyd 'Abdullâh b. Abdil'azîz el-Endelusi Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemu Me'sta'ceme min Esmâ'i'l-Bilâd ve'l-Mevâdi* (Beirut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1982), 2/555.

³² Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân* (Beirut: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabi, ts.), 2/492.

Dehnek (دهنك)³³ şeklinde geçmektedir. Dehlek'in ne anlama geldiği ve kökeni hakkında da farklı rivayetler bulunur. Yâkût el-Hamevî, İbn Manzûr ve İbn Dureyd ismin yabancı kökenli olduğunu ve Arapçalaştığını ifade eder.³⁴ Bunların yanı sıra Doğu Afrika sahillerindeki Sudan topraklarına hükmeden hükümdarlardan birinin adının Dehlek olduğu ve bu adın zamanla adanın ismine dönüştüğü de zikredilmektedir.³⁵ Araştırmacı Osman Salih Sabbe ise adanın Bece dilindeki ada anlamındaki *Dehl'*den (دهل) türediği yada Arapça *deh* (ده) Farsça *lâh* (لاخ) kelimelerinin birleşiminden doğduğu gibi farklı bazı görüşler ileri sürer.³⁶ Ancak modern dönemde kaleme alınan bazı eserlerde, kelimenin menşeinin meçhul olduğu yolunda değerlendirmeler de yapılmıştır.³⁷

Dehlek'in bulunduğu bölgeyle münasebetler İslam'ın ilk yıllarında başlasa da İslam tarihi kaynaklarında Dehlek'le ilgili bilgiler kısıtlıdır. Nitekim Müslümanların, Habeşistan ile Mekke devrinde hicretler (615-616) sayesinde başlayan ilk ilişkiler sırasında onlara ait olan Dehlek'e uğrayıp uğramadıkları hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak geç dönem coğrafyacılar olan Mağribli İbn Abdülmün'im el-Himyerî (ö. 727/1327 [?]) Müslümanların Habeşistan'a hicret sırasında Necâşî'nin yanına varmadan önce Dehlek sahillerine uğradıklarını ve oradan ana karaya geçtiklerini zikreder.³⁸ Hz. Ömer zamanında (13-23/634-644) Hristiyan Habeşliler'e karşı 20/641 yılında düzenlenen deniz akınlarıyla ilgili bilgiler olsa da Dehlek ismine rastlanmamaktadır.³⁹ Muhtemelen bunda adanın küçük

³³ 'Abdulmu'min b. 'Abdulhak̄ b. Şemâil el-Ķatî'î el-Bağdâdî el-Hanbelî Şafiyuddîn İbn 'Abdi'l-Hak̄, *Merâşidu'l-İttîlâ' alâ Esmâ'l-Emkine ve'l-BuĶâ'* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1412), 2/546.

³⁴ Ebû Bekr Muĥammed b. el-Ĥasen b. Dureyd el-Ezdî İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luĝa*, thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1987), 2/1149; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/492. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 10/430.

³⁵ Ebû'l-Fadl 'Iyâd b. Mûsâ el-Yaĥşubî el-Ķâdî 'Iyâd, *et-Tenbîhâtu'l-Musteniĥa 'alâ'l-Kutubi'l-Mudevvene ve'l-Muĥteliĥa*, thk. Muĥammed el-Veşîĥ, 'Abdulmun'im Humeytî (Beyrut: y.y., 1432/2011), 3/1975-1976.

³⁶ Rene Basset, *en-Nukûşü'l-kitâbiyye fî cezîreti Dehlek*, çev. Osman Salih Sebba, 1984, 11.

³⁷ Basset, "Dehlek", 16/4957; Longrigg, "Dahlak", 2/91.

³⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh Abdilmün'im el-Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1980), 244.

³⁹ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 4/112; Mustafa Fayda, "Dehlek" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1994), 6/105-106. İlk dönem kaynaklarında doğrudan Dehlek ile ilgili böyle bir bilgi olmasa da Evliya Çelebi (1611-1684) ise *Seyahatnâme*'sinde, Dehlek ve civarının Hz. Osman döneminde İslâm hakimiyetine girdiğini rivayet eder. Ancak diğer kaynaklarda ise bu bilgiyi destekleyecek bir bilgi bulunmamaktadır. Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, ed. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 1007-1008.

olması ve en yakın ana kara olan Habeşistan ve Masavva'nın daha önemli bir yer olması rol oynamış olmalıdır.

Adanın tam anlamıyla İslam hakimiyetine girişi Emevîler döneminde gerçekleşmiş olsa da fetih süreci ve tarihiyle ilgili net ve yeterli bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ayrıca literatürdeki bilgileri kontrol ettiğimizde bilgi karışıklığının mevcut olduğu anlaşılmıştır. Genel olarak zikredilen bilgi Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân döneminde (65-86/685-705), Habeşli korsanların 83/702 yılında Cidde'yi yağmalayıp kaçtıkları, Emevî askerlerinin onları takip ettikleri, Dehlek adasına ulaşıldığı ve adaların ele geçirildiği yönündedir.⁴⁰ Bu bilginin ana kaynağı tespit edilmeye çalışıldığına en erken Fâkihî'nin (ö. 278/891-92 [?]) *Ahbâru Mekke* adlı eserinde geçtiği görülmektedir. Kaynakta zikredilen bilgiye göre 83/702 yılında Habeşlilerin Cidde'ye saldırdığı, bunun üzerine ve Mekkelilerin başlıklarındaki valileri Abdullah b. Muhammed b. İbrahim ile Cidde'ye yardıma gittikleri zikredilir. Abdullah, saldırgan korsanları takip etmek için Abdullah b. Muhammed el-Mahzûmî'yi görevlendirmiş ve korsanlar, onun komutasında takip edilmiştir. Ancak söz konusu kaynakta bu takibin sonucu ile ilgili başka bir bilgi geçmemektedir. Ayrıca bu ifadelerin ardından şu not düşülmüştür; “*Büyüklerinden*⁴¹ (*eşyâh*) aktarılan bu bilgiyi Mekkelinin bana verdiği bir kitapta (*kitâb*) buldum.”. Nitekim bu malumat muhakkikin de dikkatini çekmiş ve ilgili rivayetteki bilginin aşağıda da söyleneceği üzere hatalı olduğunu zikretmiştir.⁴² Metin incelendiğinde isimleri zikredilen şahısların o dönemde yaşayıp yaşamadıklarına bakıldığında Mekke valisi olarak zikredilen Abdullah b. Muhammed b. İbrahim'in (el-Abbâsî) Emevîler döneminde değil Abbâsîler döneminde Hârûnürreşîd'in halifeliği sırasında (170-193/786-809) valilik yapan biri

⁴⁰ A.H.M. Jones - Elizabeth Monroe, *A History of Abyssinia [Ethiopia]* (Oxford: Oxford University Press, 1935), 45-46; J. Spencer Trimmingham, *Islam in Ethiopia* (Oxford: Oxford University Press, 1952), 46-47; Fethi Gays, *el-İslâm ve'l-Habeşe abre't-tarih* (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, ts.), 59-60; Nekire, *İntişarü'l-İslâm fî şarki İfrikiyye ve münâhedetü'l-garb lehu*, 66; Öztürk, *İlk Hicret Habeşistan*, 159; Fayda, “Dehlek”, 105; Nekire, *İntişarü'l-İslâm fî şarki İfrikiyye ve münâhedetü'l-garb lehu*. Dehlek'teki sürgünler üzerine makale yazan Ahmed Muhammed İsmail ile Hashem Saeb Mohammed Al-Jandil ana kaynakları dipnot göstermeden ve değerlendirmeden modern çalışmalar üzerinden adanın 83/702 yılında fethedildiğini yazar. Ahmed Muhammed İsmail, “en-Nefyü fî Asri'd-Devleti'l-Ümeviyye Cezîrete Dehlek Enmûzen”, *Mecelletü Kitâi'd-Dirâsâti'l-İnsaniyye* 27/1 (2021), 797-798; Hashem Saeb Mohammed Al-Jandil, “Dahlak Island as a Place of Exile during Umayyad Era (41-132 AH / 661-749 AD)”, *Journal of Tikrit University for Humanities* 7/29 (2022), 217.

⁴¹ Eşyâh kelimesi burada “hocalarından” veya “ravilerinden” anlamına da gelmektedir.

⁴² Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. el-Abbâs el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehr ve hadîsihi*, ed. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehş (Mekke: Matbaatü'n-Nehdati'l-Hadise, 1987), 3/55-56.

olduğu anlaşılmaktadır.⁴³ Bu noktada Takıyyüddîn el-Fâsî (ö. 832/1429) Mekke tarihi üzerine yazdığı detaylı eseri *Şifâü'l-Ğarâm*'da korsan saldırısı ve takibiyle ilgili aynı rivayeti aktardıktan sonra Abdullah'ın Hârûnürreşîd döneminde vali olduğunu hatırlatarak bilgideki tarihin 83/702 değil 183/799 olması gerektiğini zikreder.⁴⁴ Bu durum mezkûr rivayetin doğruluğunu etkilememektedir. Ayrıca vurgulanması gereken diğer bir nokta ise bu olayın 83/702 yılında veya 183/799 yılında gerçekleştiği fark etmeksizin Mekkelilerin Habeşlileri takibinin neticesi yani fetihle sonuçlanıp sonuçlanmadığıyla ilgili iki kaynakta da bir bilgi zikredilmemektedir.

İslam tarihi kaynaklarına tam olarak yansımamış olmasına rağmen adanın 83/702 yılında fethedilmiş olması ihtimal dahilindedir. Ancak fethin 83/702 yılında gerçekleştiğine dair rivayet doğru değilse fethin tarihiyle ilgili ihtimallerden söz etmek mümkündür. Bu durumda adaya sürgün edilenlere bakıldığında en erken sürgünlerin 86-96/705-715 tarihleri arasında hüküm süren Velîd b. Abdülmelik döneminde olduğu zikredilir. O halde adanın Velîd b. Abdülmelik'ten önce veya onun döneminde fethedilmiş olması gerekir. Ancak kaynaklarda o dönemde Dehlek'te veya civarda gerçekleşen bir fetih haberine rastlanılmamaktadır. Belki de adanın İslâm hakimiyetine geçişine dair kesin bir bilgi olmaması nedeniyle araştırmacılar, ilk sürgünün Velîd b. Abdülmelik'in 86-96/705-715 yıllarındaki halifeliliği sırasında olduğuna dair rivayetleri göz önüne alarak, 83/702 yılında gerçekleştiği iddia edilen takibatın fetihle sonuçlanmış olabileceği üzerine bir yaklaşım geliştirmiş olmalıdır. Bu nedenle, bahsedilen bilginin zaman içinde yaygınlaşmış olması muhtemeldir.

Kaynakların ada ve çevresine dair verdiği diğer bilgilere bakıldığında, Habeşli korsanların 151/768 yılında Cidde limanını yağmaladığı ve bu olayın ardından Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (136-158/754-775) bunlara yönelik hazırlıklarını tamamladığı ardından hac için Mekte'ye geçtiği ve 153/770 yılında bölgeye askerî bir birlik gönderdiği ifade edilir. Ancak bu rivayetlerde ne seferin sonuçlarıyla ilgili bir malumat bulunmakta ne de Dehlek adasıyla ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmektedir.⁴⁵

⁴³ Abbâsî eyaletleri vali listeleri için bk. Ümit Eskin, *Abbasiler Döneminde Valilik* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 353.

⁴⁴ Ebû't-Tîb Muhammed b. Ahmed b. 'Alî el-Fâsî el-Fâsî, *Şifâü'l-Ğarâm bi Ahbâri'l-Beledi'l-Ğarâm* (b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 1/118-119.

⁴⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/33, 42; Abdülkadir b. Ahmed b. Muhammed İbn Ferec Cüddî, *es-Silâh ve'l-udde fî târîhi Cüdde*, thk. Mustafa Haderi (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1988), 27.

Adada Hârûnürreşîd döneminde kanlı bir isyan meydana gelmiştir. 13 Safer 177/30 Mayıs 793 tarihinde, Dehlek halkı adadaki yönetime karşı çıkarak isyan etmiştir. “Yevmü Âkıl” olarak adlandırılan büyük bir çatışma gerçekleşmiş, halk, kaçan Müslümanlar dışında idarecilerini ve Dehlek'teki Müslümanları öldürmüş, ayrıca mescitleri de tahrip etmiştir. Muhtemelen bu isyanın etkisiyle Hârûnürreşîd, Medine İmamı Mâlik b. Enes'ten (ö. 179/795) isyancı Dehlek halkıyla savaşmanın meşruiyeti hakkında fetva istemiştir. İmam Mâlik, halkın yöneticilerin zulmü nedeniyle isyan etmesi varsayımıyla onlarla savaşmanın haram olduğunu ancak onların biatlerini bozmaları halinde savaşın helal olacağı yönünde bir fetva vermiştir.⁴⁶

Abbâsîler döneminde, Mısır'dan gelen Bece kabileleri, Dehlek ve çevresinde baskınlar düzenleyerek adada sorunlara neden olmuş ve asayiş bozmuşlardı. Bu duruma önlem olarak, Me'mûn (813-833/198-218) döneminde, 217/841 yılında isyancılara karşı Abdullah b. el-Cehm komutasındaki askerî birlikler gönderilmiştir. Bece kabileleriyle yapılan mücadelelerde, isyancılar büyük kayıplar yaşayarak itaat etmek zorunda kalmışlardır. Onlar, Abbâsî yönetimine yıllık vergi ödemeyi, Dehlek ve çevresindeki toprakların İslâm toprakları olduğunu, Müslümanların malının ve canının koruma altında olduğunu ve mescitleri yıkmamayı içeren bir anlaşmayı kabul etmişlerdir.⁴⁷

db | 379

Abbâsî idaresinin merkezi kontrolünü zaman içinde kaybetmesi, Dehlek ve çevresindeki hakimiyeti olumsuz etkilemiştir. IX. yüzyılda Abbâsî yönetiminden çıktığı anlaşılan Dehlek, Yemen'in Zebîd şehrinde hüküm süren yerel Ziyâdî hanedanının idaresine geçmiştir. Daha sonra, zaman zaman Habeşistan'da güçlenen Hıristiyan krallara, bazen de Mısır'daki Müslüman sultanlara tâbi olmuştur. XII. yüzyıldan sonra ada kendi hükümdarları tarafından yönetilmeye başlanmıştır. XVI. yüzyılın başlarında ada, Portekizlilerin sömürge faaliyetleri çerçevesinde işgale uğramış ve 1555 tarihinden itibaren Osmanlı hakimiyetine girerek uzun bir süre huzur içinde yönetilmiştir.⁴⁸

⁴⁶ Ebû 'Omer Muhammed b. Yûsuf el-Mısrî el-Kindî, *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâ'îl, 'Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: y.y., 1424/2003), 503.

⁴⁷ Şevkî Dayf, *Târîhü'l-edebî'l-Arabi* (Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.), 10/618.

⁴⁸ Fayda, “Dehlek”, 105-106; Basset, “Dehlek”, 16/16/4958; İbrahim, “Cüzûru Dehlek fi'l-Bahri'l-Ahmer Ehemmiyetehâ ve Alâkâtehâ bi'l-Yemen Hilâle'l-Usûre'l-İslâmiyye”, 131-132.

2. Dehlek'e Sürülenler ve Sebepleri

Sahip olduğu zorlu ve çetin coğrafi koşullar sebebiyle Emevîler ve Abbâsîler döneminde sürgün adası olarak kullanılan Dehlek, iktidar muhalifleri, suçlular, toplumu ifsat edenler gibi bazı kişi veya grupların gönderildiği bir yer olmuştur. Adanın hilafet merkezlerine uzak olması yanında nemli, bunaltıcı ve sıcak bir havaya sahip olmasının, sürgün yeri olarak seçilmesinde etkili olduğu söylenebilir. Nitekim adanın uzaklığı Arapların muhayyilesinde yer edinmiş ve şairlerin aşk şiirlerine konu olmuştur. Emevî dönemi şairlerinden Ebü'l-Mikdâm (ö. 100/720) sevgiliye ulaşmanın zorluğunu Dehlek'e uzaklığı ve ulaşma meşakkatiyle ilişkilendirerek bu durumu aşağıdaki şekilde dile getirmiştir:

“(Sevgilim) Süreyya yıldızının ötesinde de olsa onu ziyaret ederdim.

(Onun) evleri Dehlek'de de olsa...”⁴⁹

Fâtımîler dönemi edip ve şairlerinden İbn Kalâkıs el-İskenderî (ö. 567/1172) gemisinin ada yakınlarında parçalanması sonucu adada bir süre zorunlu ikamette bulunmuş ve şiirlerinde adanın zorlu coğrafi koşullarından yakınmıştır.⁵⁰

Beldeler içinde en kötüsü Dehlek'tir.

Orada her kişinin sonu helak olmaktır.

Sana delil olarak adanın cehennem olması

Ve bekçisinin Mâlik (b. Şeddâd) olması yeter.⁵¹

Adaya sürgün edilenlerin sonraki akıbetleri ve kurtulma imkanlarına bakılacak olursa bunun birkaç yolu vardı. Bunlardan biri, sürgün edilen kişinin affedilmesiydi. Diğer bir seçenek ise sürgün yerinin değiştirilmesiydi veya sürgün edilen kişinin ya eceliyle ölmesi ya da başka sebeplerle öldürülmesiydi. Ayrıca, sürgün yerinden kaçmak da bir diğer kurtuluş yolu olarak görülebilirdi. Dehlek'e sürgüne gönderilenlerin bir kısmı orada vefat etmiş, bir kısmı affedilmiş, bir kısmı ise adaya sürgün kararı çıksa da çeşitli sebeplerle yoldayken vazgeçilerek hapsedilmiştir. Adadan ka-

⁴⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/492; Vadîh Samed, *es-Sücûn ve eseruhâ fi'l-âdâbi'l-Arabiyye* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyye, 1995), 87.

⁵⁰ Yılmaz, *Erken Dönem İslam Tarihinde Zindanlar ve Hapishaneler*, 55.

⁵¹ Yılmaz, *Erken Dönem İslam Tarihinde Zindanlar ve Hapishaneler*, 56; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/492.; Yılmaz, *Erken Dönem İslam Tarihinde Zindanlar ve Hapishaneler*, 56; Şair burada adanın sığacağına, hapishanesine ve o dönemdeki idaresine işaret etmektedir. Aynı zamanda Zümer sûresi 71. ile Zuhuruf sûresi 77. âyetlerde geçen cehennemdeki baş melek Mâlik'e telmihte bulunmaktadır.

çanlarla ilgili bir bilgi bulunmamakla birlikte, akıbeti belirsiz olanlar muhtemelen adada vefat etmiş olmalıdır.

Kaynaklarda adaya sürgün edildiği zikredilen kişi ve gruplar kronolojik olarak aşağıda iki başlık altında değerlendirilecektir. Birinci başlıkta adaya sürgün edildiği kesin olanlar zikredilecek, ikinci başlıktaysa haklarında sürgün rivayetleri olan ancak çeşitli sebeplerle sürgünleri gerçekleşmeyen veya sürgün haberleri muhtemel olmayan kimseler değerlendirilecektir.

2.1. Şair Ahvas el-Ensârî

Emevîler döneminde halife ve idareciler tarafından himaye gören şairler olduğu gibi onları eleştiren muhalif şairler de bulunmaktaydı. Muhalif olanların yanı sıra şiirleriyle huzursuzluk oluşturanlar Emevî idarecileri tarafından çeşitli cezalara çarptırılmaktaydı. Bu şairlerden biri de çekik gözleri sebebiyle çekik gözlü anlamına gelen el-Ahvas künyesiyle anılan ve Medine'de yaşayan Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Âsım b. Sâbit el-Ensârî olup muhtemelen Dehlek adasına en erken sürülen kişiydi.⁵² Ensâr'ın önde gelen ailelerinden birine mensup olan el-Ahvas'ın büyük dedesi Recî' vakasında şehit olan Âsım b. Sâbit el-Ensârî (ö. 3/624) idi.⁵³

db | 381

el-Ahvas müstehcen şiirleriyle Medine'nin ileri gelen ailelerinin kadınlarını rahatsız ettiği gibi hicivleriyle de Medine valisini kızdırmıştı. Nitekim Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik'e⁵⁴ onun hakkında şikayetler ulaşınca halife, Medine valisi Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm'dan el-Ahvas'ın cezalandırılmasını istedi. Vali de emir gereğince ona yüz sopa vurdurmuş, Medine çarşısında halkın içerisinde başından aşağı yağ dökürerek keçi kılından yapılmış bir işkence aleti olan bels ile işkencede bulunmuştur. Ardından onu çıplak bir şekilde Dehlek adasına sürmüştür.⁵⁵ Bir müddet sonra el-Ahvas, dönemin halifesi Ömer b. Abdülaziz'den (99-101/717-720) aralarındaki akrabalık bağının da etkisiyle⁵⁶

⁵² Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Egânî* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1994), 4/411.

⁵³ Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu: Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*, thk. Ammâr Bicavî (Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 10/423.

⁵⁴ el-Ahvas'ın Velîd b. Abdülmelik'ten sonra hilafete geçen Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717) tarafından Medine'deki valisine cezalandırılmasını emrettiği ve Dehlek'e sürüldüğü rivayet edilir. el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Egânî*, 4/417, 426.

⁵⁵ el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Egânî*, 4/417-422.

⁵⁶ İsmail, "en-Nefyü fi Asri'd-Devleti'l-Ümeviyye Cezîrete Dehlek Enmüzece", 822.

şiiirlerle af dilemişse de halife onun bu talebine olumlu cevap vermemiştir. Ayrıca Medine'den bir grup toplanarak el-Ahvas'ın halifeden affını istemiştir. Onun nesebinin ve konumunun önemli olduğunu, şirk toprağına sürüldüğünü ve Hz. Peygamber'in (s) Haremine ve kavminin yurduna geri dönmelerini istemiştir.⁵⁷ Ancak halife onların da bu talebini reddetmiştir.⁵⁸

Adadaki zor şartlara daha fazla dayanamayan el-Ahvas, Halife Ömer b. Abdülaziz'e gönderdiği mektupta ondan şu dizelerle af dilemiştir:⁵⁹

Nasıl görürsün uyku için, bir tat, bir lezzet?

Ve dayın prangalarla bağlanmış iken

Kim, başkasının felaketine sevinmeyi sorgulayacak?

Benimle alay etmek için ya da sormadan felaketime sevinen olarak

Olaylar sınıdı beni, şerefli bir şekilde

Bu bülbüllerin ısırmalarına sabrederek...

382 | db

Halife Ömer kendisine ulaşan mektubu çevresinde bulunan ve sıkça istişarelerde bulunduğu ilim adamlarından Irâk b. Mâlik el-Gifârî'ye göndermiş ve onun fikrini sormuştur. Irâk da onun aleyhine şahitlik yapmış ve halifeye, "Bulunduğu yer onun için daha hayırlıdır!" demiştir.⁶⁰

Şair el-Ahvas'ın Dehlek'teki sürgünden kurtulması Yezîd b. Abdülmelek döneminde mümkün olabilmıştır. Eğlenceye düşkün olan Yezîd, cariyesi Habbâbe ile bir gece oturmaktaydı. Habbâbe, sözleri el-Ahvas'a ait olan bir şarkıyı -ki onu el-Ahvas'tan gizlice almıştı- teğanni etmekteydi. Yezîd, şarkıyı beğenmiş ve onun kime ait olduğunu sormuştur. Habbâbe bildiğini gizlemiş ve gecenin yarısında merak içinde kalan Yezîd, görevlilerinden şarkının kime ait olabileceğini bileceğini tahmin ettiği İbn Şihab ez-Zührî'yi (ö. 124/742) huzuruna getirmelerini emretmiştir. Bunun üzerine görevliler, Zührî'yi evinden almış ve onu korku içerisinde Yezîd'in huzuruna çıkarmıştır. Onun bu halini gören Yezîd, korkmamasını ve mezkûr şarkıyı kimin yazdığını öğrenmek için kendisini çağırtdığını söyle-

⁵⁷ Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, ed. Ahmed el-Arnaut - Mustafa Türki (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 2000), 17/235.

⁵⁸ el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Egâni*, 4/425-426.

⁵⁹ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, ed. Riyâd Ziriklî - Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 8/187-188.

⁶⁰ el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 8/188.

miştir. Bunun üzerine Zührî, onun el-Ahvas'a ait olduğunu ifade etmiştir. Yezîd, el-Ahvas'ın nerede olduğunu ve ne yaptığını sorunca Zührî, onun Dehlek'te sürgünde olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Yezîd onu affettiğini haber vermiş ve şaire 400 dinar da atıyeye verilmesini emretmiştir. Zührî, el-Ahvas hakkındaki bu karara çok sevinerek hemen Medinelilerin yanına gitmiş ve bu haberi onlarla paylaşmıştır. Ayrıca el-Ahvas, bundan sonra Yezîd meclislerinde bulunarak onun atıyelerine nail olmuştur.⁶¹

Yezîd b. Abdülmelik belirtildiği üzere el-Ahvas'ı sürgünden getirmiş ve aşağıda detayları zikredileceği üzere Irâk b. Mâlik'i Dehlek'e sürmüştür. Bu kez el-Ahvas, Yezîd'in kararından memnun olarak şöyle demiştir:⁶²

Şu an, mülk (devlet) doğru yerde karar kıldı

Ve döndü iyiliğe, onun kötü olan emri

Kovulmuş biri ki, Yezîd (b. Abdülmelik) merhametle hissetti onun yokluğunu

Özür dilemeye bile muhtaç olmadı, Yezîd'in yaptığı iyiliklere karşı

2.2. Medine Kadısı Irâk b. Mâlik

Emevîler döneminde hayata geçirilen birtakım politikalar, farklı kesimlerden tepkiler almaktaydı. Bazı ilim adamları ve zâhitler de Emevîler'e karşı muhalif tavır takınmaktaydı. Bu tavrın bir sonucu olarak ilim adamları ve zâhitlerden bir kısmı baskı, işkence ve hatta ölüm cezasına maruz kalmışlardı.⁶³ Bununla beraber bir kısım ilim adamları da sürgüne maruz kalmıştır. Nitekim bunlardan biri de Dehlek'e sürgün edilen ilim adamı Irâk b. Mâlik el-Gifârî el-Medenî olmuştur.

Emevîler döneminde devlet görevlileri, çeşitli araçlar kullanarak muhalif kişi ve grupların mallarını müsadere etmiş ve onlardan bazılarını da hapse atmıştı. Ancak Süleyman b. Abdülmelik'ten (96-99/715-717) sonra hilafeti devralan Ömer b. Abdülaziz, daha barışçıl politikalar benimseyerek devleti, halkı ve ulema kesimini barıştırmaya çalışmış ve bu yönde politikalar uygulamıştı. Bu kapsamda müsadere edilen birçok malı iade ettiği gibi birçok mahkûmu da serbest bırakmıştı. Onun bu politikaları özellikle âlimler tarafından büyük destek görmüştür. İbn Şihâb ez-

⁶¹ el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Egânî*, 4/427-428.

⁶² el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 8/188.

⁶³ Emevîler'in âlimlerle ilişkileri ve yaşanan sorunlar için bk. Mustafa Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu, 2008), 131-222.

Zührî, Ebû Kılâbe el-Cermî (ö. 104/722), Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî (ö. 108/726 [?]), Sâlim b. Abdullâh el-Kureşî (ö. 106/725)⁶⁴ Irâk b. Mâlik gibi âlimler halifenin bu politikasını desteklemişti. Ömer b. Abdülaziz'in ani vefatıyla hilafete Yezîd b. Abdülmelik geçmiş ve selefinin uyguladığı cari politikaları ilga etmiş ve eski düzen çerçevesinde hareket etmiştir. Ayrıca Ömer b. Abdülaziz'i uyguladığı politikalarda cesaretlendiren Irak b. Mâlik'i bir müddet sonra cezalandırmıştır.⁶⁵

Onun cezalandırılmasıyla ilgili iki rivayet bulunur. Birinci rivayete göre Yezîd b. Abdülmelik iktidara geçince Medine'ye Abdülvâhid b. Abdullâh en-Nadrî'yi atamıştı. Abdülvâhid aldığı kararlarda Irâk b. Mâlik'e danışsa ve onu meclisinde daima bulundursa da bir müddet sonra Yezîd'in Irâk'ı cezalandırmasını emreden yazı geldiğinde hemen emri yerine getirmişti. Nitekim yazı geldiğinde Irâk, valinin yanında bulunmaktaydı. Yazıda validen onu bir görevliyle Dehleke'e sürgün etmesi ve masrafların Irâk'ın malından karşılanması emredilmekteydi. Vali bu iş için bir memur görevlendirmiş, onun mallarının bir kısmını sattırarak ve o bütçeyle Irâk'ı Dehleke'e sürgün ederek halifenin emrini yerine getirmişti.⁶⁶ Detayları zikredilmese de Irâk ile annesinin de adaya götürüldüğü zikredilir. Muhtemelen, Irâk'ın annesini yanında götürmesinin sebebi, ona bakacak kimsenin olmaması olabilir. Hayatı hakkında kısıtlı bilgi bulunan Irâk'la ilgili mezkûr rivayette geçen "امه" yani annesi ifadesi Irâk'ın yaşının ileri olması dolayısıyla annesinin yaşının seyahati zorlaştıracak derecede ileri olacağından Arapça ifadede "te" harfinin düşmesi ihtimalini akla getirmektedir. Bu durumda "امته" yani onun cariyesi anlamı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca görevli nezaretinde tutulduğu anlaşılan Irâk'ın vakit namazlarına gitmesine izin verilmekteydi.⁶⁷

İkinci rivayetteyse Yezîd, adamlarını onu cezalandırmak üzere Medine'ye göndermişti. Görevliler Medine'ye gelerek ikinci namazı kılındığı sırada halka Irâk'ın nerede olduğunu sormuşlardı. Sonunda onu gösterdiklerinde görevliler, ihtiyar Irâk'ın yanına yaklaşarak ona vurmuş ve yere sermişti. Sonra da ayaklarından sürükleyerek onu bir gemiye götürmüşler ve Dehleke adalarına sürgün etmişlerdi.⁶⁸

⁶⁴ İsmail, "en-Nefyü fi Asri'd-Devleti'l-Ümeviyye Cezîrete Dehleke Enmûzecen", 830-831.

⁶⁵ el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Egânî*, 4/431.

⁶⁶ el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Egânî*, 4/431.

⁶⁷ Ebü'l-Kâsım Sikâtüddîn Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, ed. Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garame el-Amrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 40/174.

⁶⁸ Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî Ebü'l-Arab, *Kitâbü'l-Mihan* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006), 413.

Daha önce zikredildiği üzere şair el-Ahvas, Dehlek adasına sürgüne gönderilmişti. Bir müddet sonra o affedilerek kurtulmuş ve ilim ehlinde Irâk b. Mâlik sürgün edilmişti. Böylece ada halkı el-Ahvas'tan şiir ve Irâk'tan İslami ilimler öğrenmişlerdi. Ada halkı, bu durumun olumlu ve olumsuz etkilerini de şiirlerle ifade etmişlerdi. Ancak genel olarak Ahvas'tan muzır nitelikte şiirler öğrenmiş olmaları ki bu durumdan şikâyet etmişler ve Irâk'tan ise faydalı bilgiler öğrenmişlerdi.⁶⁹

Allah, Yezîd'i bizden ötürü hayırla mükâfatlandırın!

Zira Ömer (b. Abdülaziz), evlatlarımıza yalan yanlış şeyler öğreten birini (şair Ahvas'ı) içimize sürdü.

*Yezîd (b. Abdülmelik) ise bizi ondan kurtarıp kendisinden hayırlı bilgiler edindiğimiz birini (Irâk'ı) aramıza gönderdi.*⁷⁰

Irâk'ın ne kadar müddet adada kaldığı belli olmamakla beraber bir süre sonra affedilmiş olmalı ki sürgüne gönderildiği Yezîd b. Abdülmelik döneminde Medine'de vefat ettiği rivayet edilmiştir.⁷¹ Bunun yanı sıra kaynaklarda onun affedilmediğine ve adada sürgündeyken vefat ettiğine dair bazı bilgiler de zikredilmiştir.⁷²

2.3. Şair Ömer b. Ebî Rebîa el-Mahzûmî

Dehlek adasına sürgün edildiği rivayet edilen bir diğer kişi, Ömer b. Ebî Rebîa el-Mahzûmî'dir. Hz. Ömer'in şehit edildiği gece doğan Ömer b. Ebî Rebîa, asil bir aileye mensuptu. Babası Hz. Peygamber'in Yemen Cened'deki valisi Abdullah b. Ebî Rebîa idi.⁷³ İmkanları sayesinde iyi bir eğitim alan ve siyasetle ilgilenmeyen Ömer, Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan'dan izzet ve ikram görmekteydi.⁷⁴

Ömer, kadınlara duyduğu ilgi neticesinde yazdığı gazellerle meşhur olmuştu. Hatta bu gazellerine Süreyyâ bt. Alî b. Abdullah, Ümmü Ömer bt. Mervân, Âişe bt. Talha b. Ubeydullah, Gülsüm bt. Sa'd el-Mahzûmî

⁶⁹ el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Egânî*, 4/431.

⁷⁰ Ebü'l-Arab, *Kitâbü'l-Mihan*, 318-319.

⁷¹ Ebü Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' Zührî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, ed. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 7/249.

⁷² Ebü 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmî'n-Nubelâ*, thk. Su'ayb el-Arnâvut (b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1985), 5/64.

⁷³ Halil Ortakçı - Ümit Eskin, "Kureyş'in Habeşistan Elçiliğinden Hz. Peygamber'in Yemen Valiliğine: Abdullah b. Ebî Rebîa (ö. 35/656)", *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 9/1 (2023), 115.

⁷⁴ Hayreddin Zirikî, *el-A'lâm: Kâmûsü terâcîm li-eşherî'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 5/52.

gibi bazı sahabîler ve Emevî halifelerinin kızları olan soylu kimseler konu olmuştu.⁷⁵ Ancak yazdığı gazeller tepki çekmiş, yönetim ve halkta rahatsızlık uyandırmıştı. Nitekim Ömer b. Abdülaziz, bu gazeller sebebiyle Ömer'in Dehlele adasına sürülmesini emretmişti.⁷⁶ Adadaki ahvali hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Vefatıyla ilgili Dehlele'in de içerisinde bulunduğu farklı rivayetler yer alır. Daha çok kabul edilen görüş onun Süleyman b. Abdülmelik döneminde 93/711-712 yılında Yemen'de vefat ettiği yönündedir.⁷⁷ Onun Dimaşk'ta veya Dehlele adasında iken öldüğü de rivayet edilir. Dehlele'te vefatıyla ilgili olarak adadayken cihada çıktığı ve içinde bulunduğu geminin yanması sebebiyle öldüğü de zikredilir.⁷⁸ Ayrıca onun Mekke'de tavaf ederken görüp sataştığı iffetli bir kadının bedduası sonucu hayatını kaybettiği şeklinde rivayetler de bulunmaktadır.⁷⁹

Ömer'in sürülme sebebinin yukarıda zikredilen el-Ahvas'la benzerlik taşınması kafalarda soru işareti oluşturmaktadır. Nitekim İtalyan müsteşrik Carlo Nallino (ö. 1938) gibi bazı araştırmacılar Ömer b. Ebî Rebîa'nın, el-Ahvas ile karıştırıldığını iddia ederek sürülen kişinin Ömer değil, aynı dönemlerde yaşamış olan el-Ahvas (ö. 105/723) olduğunu savunur.⁸⁰

2.4. Bazı Kaderiyye Mensupları

Hız Osman'ın şehadetiyle başlayan süreçte Hz. Hasan'dan biatla iktidarı alan Emevîler, uyguladıkları bazı politikalarla iktidarlarını sağlama almaya çalışmışlardı. Ancak bu politikalar zamanla hem siyasi hem de sosyal açıdan onlara karşı muhalif cephelerin genişlemesine neden olmuştur. Ayrıca Emevî yönetiminin bazı uygulamaları, ulemâ ve halk arasında tepki ve eleştirilere neden olmuştu. Bunlar arasında, bazı valilerin işledikleri suçlar nedeniyle cezalandırılmamaları, muhalif âlimlere yönelik

⁷⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şuarâ*, ed. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1982), 2/540; Cebârîl Süleyman Cebbûr, *Ömer b. Ebî Rebîa* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1981), 3/13-33; Mehmet Yalar, "Emevîler Döneminde Gazel ve Ömer bin Ebî Rabîa", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 63-65.

⁷⁶ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*, ed. Muhammed Abdülkadir Ahmed Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 6/316.

⁷⁷ Onun, Süleyman b. Abdülmelik döneminin yanı sıra Abdülmelik b. Mervân, Velid b. Abdülmelik ve Ömer b. Abdülaziz döneminde vefat ettiğiyle ilgili görüşler bulunur. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/316. (2. dipnot)

⁷⁸ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şuarâ*, 2/540.

⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/316.

⁸⁰ Carlo Alfonso Nallino, *Târîhi'l-âdâbi'l-Arabiyye mine'l-Cahiliyye hatta asri Beni Ümeyye* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1970), 130.

sert ve şiddetli politikalar, Müslüman mevâliden⁸¹ cizye almaları, Müslümanların mallarını Allah'ın malı olarak kabul etmeleri, ilâhî kaderin/cebiri anlayışının onları Müslümanların başı ve beytülmâl yöneticisi kılması gibi düşünce ve uygulamalar yer almaktaydı.⁸²

Mezkûr uygulamalar Emevî idaresine karşı çeşitli muhalif hareket ve düşüncelerin doğmasına sebep olmuştur. Bunlardan biri de Kaderiyye olarak anılan cebri düşünceye karşı hür irade düşüncesini savunan anlayıştı. Sahâbî Ebû Zer'in eleştirisi ve sorgulayıcı fikirleri muhtemelen Kaderiyye anlayışının ilk temsilcileri arasında yer alan Ma'bed el-Cühenî üzerinde etkili olmuştu.⁸³ Bunun yanı sıra Hişâm b. Abdülmelik döneminde (724-743/105-125) Gaylân ed-Dımaşkî'nin önderliğinde Kaderî düşünce güçlenmiş ve yaygınlaşmaya başlamıştı. Emevîler ise kaderciliği reddeden ve kendileriyle aynı görüşü benimsemeyen kimselere suçlu gözüyle bakmakta ve onları cezalandırmaktaydı.⁸⁴ Çünkü Emevîler savundukları cebri kader anlayışıyla kendilerini kurtarmayı ya da icraatlarını meşrulaştırmayı hedeflemekteydi.⁸⁵

Emevî halifelerinden Hişâm b. Abdülmelik, Ebû'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân, Gaylân ed-Dımaşkî, İbn Şihâb Zührî, Atâ b. Ebî Rebâh gibi ilim adamlarına ve ilme hürmet göstermekte ayrıca onlarla faaliyetlerini desteklemekteydi.⁸⁶ Ancak Gaylân zamanla birçok hususta Emevîler'in tepkisini çekmişti.⁸⁷ O, ilâhî sıfatlar, Kur'an'ın yaratılmışlığı ve irade hürriyeti gibi konularda farklı görüşler ortaya atmıştı. Ayrıca kaderi inkâr düşüncesine ağırlık vermesi, halka bu fikrini aşılıp onları Emevî idaresine karşı kıskırtması, Emevîler'in hilâfet görüşünü reddetmesi ve ekonomi politikalarına karşı çıkması, onun ortadan kaldırılmasına giden süreci başlatmıştı.⁸⁸ Nitekim Hişâm b. Abdülmelik, Gaylân'ı yakalatarak zararlı ve bozuk görüşlerini ispat etmek amacıyla İmam Evzâî ile bir münazaraya çıkart-

⁸¹ Mevâlî İslam tarihinde Arap olmayan Müslüman halklar için kullanılan bir ifadedir.

⁸² Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, 130.

⁸³ Mustafa Öz, "Ma'bed el-Cühenî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/281.

⁸⁴ Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, 77.

⁸⁵ Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, 226.

⁸⁶ İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik* (Ankara: Ankara Okulu, 2001), 244-249.

⁸⁷ Nevin Abdulhalık Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 298-299; Osman Aydın, "Kaderî Anlayışın İlk Tezahürleri", *İslâmî Araştırmalar* 16/2 (2003), 255-256.

⁸⁸ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, 126-129; Abdulnasır Süt, "Gaylân ed-Dımaşkî ve Kelâmî Görüşleri", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2014), 15-19; Cihat Tunç, "Gaylân ed-Dımaşkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/414-415.

mıştı. Böylece kader meselesini tartışmaları sağlanmış ve Gaylân, verdiği cevaplar sebebiyle öldürtülmüştü.⁸⁹ Olayın ardından bununla da yetinmeyen Hişâm, Gaylân'ın öncülük ettiği Kaderî hareket mensubu birçok kişiyi Dehlek adasına sürmüştü. İçlerinde Amr b. Şerâhil el-Ansî'nin de bulunduğu Kaderiyye mensuplarının başlarında ise görevli olarak Haccâc b. Bişr ed-Deylemî adlı bir görevli bulunmaktaydı.⁹⁰

Sürgündeki Kaderiyye mensupları Halife Hişâm b. Abdülmelik vefat edene kadar Dehlek'te kalmışlardı. Velîd b. Yezîd'in (125-126/743-744) hilafeti sırasında sürgünde bulunan Kaderiyye mensupları için bazı kimse-ler aracı olmuş ve yeni halifeden onların affını istemişti. Velîd ise onları afffetmediği gibi selefi Hişâm'ın yaptıklarındaki haklılığını şu ifadelerle desteklemiştir: "*Vallahi bana göre Hişâm kendisini (Allah'a) affettirmek için Kaderiyye mensuplarını ortadan kaldırması ve onları (Dehlek'e) sürgüne göndermesi kadar ümit verici bir iş yapmamıştır.*"⁹¹ Adadaki Kaderiyye mensuplarının akıbetleriyle ilgili başka bir bilgi bulunmamaktadır.

2.5. İsyancı Abdülcebbâr b. Abdurrahman el-Ezdî'nin Ailesi

388 | db

Abbâsîler döneminde Dehlek'e sürgün edilenler arasında isyanları sebebiyle cezaya uğrayan devlet görevlilerinin aile efradının da bulunduğu görülmektedir. Abbâsî davetinde aktif bir rol oynayan ve merkezde önemli görevler üstlenen Abdülcebbâr b. Abdurrahman el-Ezdî⁹² devletin en kritik eyaletlerinden biri olan Horasan valiliğine atanmıştı. Ancak, bir süre sonra Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr ile anlaşmazlık yaşamış ve 141/758 yılında Horasan'da Abbâsî iktidarına karşı bir isyan başlatmıştı.⁹³

Mansûr ile valisi Abdülcebbâr'ın arasının bozulmasında birbirine zıt iki rivayet zikredilir. Birincisi onun Alioğulları'nı destekleyici mahiyetteki tavrının etkili olduğu yönündedir.⁹⁴ Bu rivayetin aksine diğeri ise Abdülcebbâr'ın kendisinden önceki valinin katline karıştıkları gerekçesiyle komutanlardan bir kısmını tutuklaması ve onları Alioğulları'na taraftar ol-

⁸⁹ Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, ed. Müfid Muhammed Kumeyha (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 2/219-220.

⁹⁰ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 7/232.

⁹¹ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 7/232/232; G. R. Hawting, *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate A.D. 661-750* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1987), 92.

⁹² *Ahbârü'd-devleti'l-Abbâsiyye ve fî ahbâri'l-Abbâs ve veledihi* nşr. Abdülcebbâr Muttalibî, Abdülazîz Dürî (Beyrut: Dârü Sâdir, 1971), 218, 221.

⁹³ İsyana ilgili daha detaylı bilgi için bk. Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar: Ebû Cafer el-Mansûr Dönemi* (Ankara: Ankara Okulu, 2001), 103-116.

⁹⁴ el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 4/303-307.

makla itham ederek bir kısmını öldürüp bir kısmını hapse atmasıdır.⁹⁵ Her hâlükârda valisiyle anlaşmazlık yaşaması üzerine Mansûr, oğlu Mehdî'yi önemli komutanlardan Hâzim b. Huzeyme'yle birlikte emirlerine isyancı valisi Abdülcebbâr üzerine gönderdi ve çetin mücadeleler neticesinde isyan Mehdî tarafından bastırıldı. İsyanı bastıran Mehdî, Abdülcebbâr ve ailesini yakalayarak hilafet merkezine gönderdi.⁹⁶

İsyanı bastırılan Abdülcebbâr yakalanmış, elleri ve ayakları kesilmek suretiyle idam edilmişti. Ailesi ise hem cezalandırılmak hem de tehlikeleri bertaraf edilmek üzere Dehle'ye sürgüne gönderilmişti. Onlar bir süre adada sürgünde kalmış ve adaya Hintli korsanların düzenlediği bir basında esir düşmüştü. Bir grup tüccar ise bu durumdan haberdar olup onları satın almış ve Medine'ye esir olarak sokmaya çalışmıştı. Medine valisi Abdüssamed b. Ali el-Abbâsî durumu öğrenince onları şehre almadan önce halife Mansûr'a mektup yazarak ona haber vermişti. Mansûr da valisine bir mektup göndermiş ve onları satın almasını emretmişti. Vali, halifenin dediğini yapmış ve ardından da onları Irak'a göndermişti. Onlardan biri olan Abdurrahman b. Abdülcebbâr, Divan'a yazılarak devlet görevine alınmış, halifelerin meclisinde yer almış, onlara refakatte bulunmuş ve Hârûnürreşîd'in hilafeti döneminde 170/787 yılında Mısır'da vefat etmişti.⁹⁷

Sürgün edilen efradın Dehle'deki yaşamlarıyla ilgili başka bir bilgi bulunmamaktadır. Aile efradınınsa sonradan satın alınması ve hatta bazılarının devlet görevine getirilmiş olması kanaatimizce onun esir edilmeden önce Abbâsî davetinde yer alması ve devlete hizmetleri sebebiyle olsa gerektir. Yaptığı yanlışlar sebebiyle kendisi ölüm cezasına çarptırılrsa da aile efradı öldürülmeyip sürgünle yetinilmiş olmalıdır.

3. Dehle'ye Dair Diğer Sürgün Haberleri

Dehle'ye sürgün edilenlerin yanı sıra haklarında sürgün kararı çıkmasına rağmen çeşitli sebeplerle bu kararların uygulanmadığı ve sürgünden vazgeçildiği de olmuştur. Bununla birlikte kaynaklarda bazı kişilerin Dehle'ye sürüldüğü bilgisine dair rivayetlere rastlanılmaktadır. Ancak

⁹⁵ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 7/503, 508-509; Kanaatimizce Abdülcebbâr, Alioğulları'nı da yanına çekerek Mansûr'a karşı güçlü bir blok kurmaya çalıştı. Zorlu da eserinde Abdülcebbâr'ın komutanları Alioğulları taraftarı olduğu için öldürmesinin mantıklı olmadığını aksine sâdik Abbâsî komutanları olduğu için öldürdüğünü ve Alioğulları'yla ittifak kurmak için çabaladığını belirtir. bk. Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasî İsyânlar*, 108-109.

⁹⁶ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 7/503, 508-509.

⁹⁷ el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 4/230; Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 7/509.

bunların doğru olması tarihî bilgiler ve şartlar açısından pek mümkün görünmemektedir. Bu bilgiler zikredilerek aşağıda tahlil edilecektir.

3.1. Emevî Valisi Yezîd b. Mühelleb el-Ezdî

Dehlek'e sürgün edilenlerin yanı sıra hakkında bu adaya sürgün kararı çıkan ama çeşitli sebeplerle sürgünden kurtulanlar da vardır. Bunlardan birisi de Emevîler döneminde Ömer b. Abdülaziz tarafından cezalandırılan Yezîd b. Mühelleb el-Ezdî idi. Ömer b. Abdülaziz hilafet makamına geçtiğinde birçok ıslah hareketinde bulunmuş ve devlet kaynaklarını istismar ederek kendi mülkiyetine geçiren idarecilerle ciddi bir şekilde mücadele etmişti.⁹⁸ Sahabî Ebû Sufre'nin oğlu Mühelleb ve onun evlatları Emevîler döneminde idari görevlerde yer almıştı.⁹⁹ Örneğin Yezîd b. Mühelleb, Süleyman b. Abdülmelik döneminde Irak ve Horasan valiliğine getirilmişti.¹⁰⁰ Cürcan ve Taberistan'da başarılar elde ederek birçok ganimet ele geçirmişti. Yezîd, Halife Süleyman'a gerçekleştirdiği fetih ve elde ettiği ganimetler hakkında mektup yazarak bilgi vermiş, ancak beytül mâle gönderilmesi gereken humusu göndermemişti.¹⁰¹

390 | db

Abdülmelik'in vefatı üzerine (99/717) iktidara Ömer b. Abdülazîz geçti. Yeni halife, Yezîd b. Mühelleb'in Süleyman'a yazdığı mektuplarda belirttiği humuslardan haberdâr olunca onun bunları neden göndermediğini öğrenmek istedi. Bu amaçla onu Horasan'dan başkente çağırdı. Ondan mektupta zikredilen humusların beytül mâle teslimini istedi.¹⁰² Yezîd ise meşhur olmak için mektupta zikredilen miktarı abarttığını söyleyerek rakamın doğru olmadığını ve o paranın kendisinde olmadığını ifade etti. Ömer ona inanmayarak parayı teslim etmesini istedi. Müslümanların olduğunu söylediği o paraları ona bırakmayacağını dile getirdi. Ardından onları iade edene kadar da onu hapsedeceğini söyledi ve onu hapse yolladı. Yezîd'in hapsedilmesi üzerine oğlu Muhalled babasını haptisten kurtarmak Horasan'dan bir miktar parayla halifenin huzuruna geldi. Halifeye iltifatlarda bulunup ikna etmeye ve babasını serbest bırakmaya çalıştı. Halifeyse, Yezîd'in hesabına geçirdiği tüm paraları sorgulayacağını ve bunları ödemesi kaydıyla serbest bırakacağını söyledi. An-

⁹⁸ Ömer Günan, *İslam Tarihinde Müsadere Uygulamaları (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 179-180.

⁹⁹ Ahmet Duman, *Mühelleb b. Ebî Sufra* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2006), 107-109.

¹⁰⁰ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 6/523.

¹⁰¹ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 6/544-545; Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân* (Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 1988), 328-330.

¹⁰² İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer el-Ya' kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 2/301-302.

cak Yezîd ve oğlu Muhalled, halifenin istediği miktarı ödemek istemediler. Bunun üzerine Halife Ömer, Yezîd'i halk nezdinde aşağılamak amacıyla yünden bir cübbe ile deve üstünde, "fâsıkların ve hırsızların yoğun şekilde bulunduğu" Dehlek'e sürgün edilmesini emretti. Yezîd bu şekilde insanlar arasına çıkarıldı ve etrafındakilere feryat ederek kendi aşiretinin nerede olduğunu sordu ve Dehlek'e ancak fâsık, hırsız ve suçluların götürüldüğünü söyleyerek yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Halife Ömer'in yanına giren bir görevlisi, Yezîd'i Dehlek'e sürgünden vazgeçirecek hapse geri göndermesini tavsiye etti. Çünkü onun kavminin öfkeli olduğunu ve Yezîd'i halifenin elinden zorla alabilecekleri uyarısında bulundu. Halife bu tavsiyeye uyarak onu dönemin aşağılayıcı sürgün yeri olan Dehlek'e sürgün etmekten vazgeçti ve hapse geri gönderdi.¹⁰³

3.2. Abbasoğulları'ndan Ali b. Abdullah el-Abbâsî

Dehlek adalarına Emevîler döneminde sürgün edildiği rivayet edilenler arasında siyasî muhalifleri olan Abbasoğulları da bulunmaktaydı. Velîd b. Abdülmelik'in 86/705 yılında yönetimi ele alması ile Ümeyyeoğulları-Abbasoğulları ilişkisi yeni bir boyut kazanmıştı. Ali b. Abdullah b. Abbas, Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) ve öncesindeki Emevî halifeleri zamanında her ne kadar istekleri yerine getirilerek korunup kollansa da¹⁰⁴ yaşanan bazı gelişmeler aralarında sıkıntıların baş göstermesine sebep olmuştu. Ali b. Abdullah'ın Abdülmelik'in boşadığı hanımı Ümmü Ebîhâ bt. Abdullah b. Ca'fer b. Ebî Tâlib ile evlenmesi Halife Velîd'in tepkisini çeken olaylardan biri olmuştu.¹⁰⁵

Babası Abdülmelik'in etkisinde kalan Velîd döneminde Ali b. Abdullah, yeni halifenin hedefi haline geldi. Zamanla taraflar arasında gerginlik şiddetlendi ve neticede halife, Ali'nin sürgün ve işkenceye çarptırılması cezasını verdi. Bu sürgün kararında Emevî idaresinin Abbasoğulları aleyhinde bazı ailevî hadiseleri kullandığı da zikredilir. Rivayetlere göre Abdullah b. Abbas'ın güzel bir cariyesi gayrimeşru ilişkiden çocuk doğurur. Abdullah da bunun üzerine cariyeye had cezası uygular ve Selît adını verdiği çocuğunu da köle edinir. Sonrasında Selît, Ali'nin kölesi olarak yaşamını onun yanında devam ettirir. Halife Velîd de bu durumu değerlendirmek ve Ali'yi zor duruma düşürmek için girişim başlatır. O, Selît'in Abdullah b. Abbas'ın öz evladı olduğunu ikrar eden şahitler ortaya çıkarır ve bunlar Şam kadısına giderek durumu ona bildirirler. Bu hadise Ali'nin

¹⁰³ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 6/557-558.

¹⁰⁴ *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 138-141.

¹⁰⁵ el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 4/74-76.

baba bir öz kardeşi Selî'ti köleleştirmiş olmasına ve bunun da onun için büyük bir ayıp sayılmasına sebep olur. Kadı, Halife Velîd'in etkisi altında, Selî't'in nesebinin Abdullah b. Abbâs'a ait olduğunu resmen tescil eder. Böylece Selî't, halifenin de kendisini desteklemesiyle miras konusunda Ali ile mücadele etmeye başlar ve ailenin bütünlüğünü bozmaya başlar. Bu gelişmeler Ali'nin hoşuna gitmez ve onun hizmetkarlarından olan Ömer tarafından gizlice öldürülür.¹⁰⁶

Selî't'in kaybolması neticesinde Halife Velîd, Ali'yi çağırıp sorgular. Ali bir şey bilmediğini ve hakkında herhangi bir emir vermediğine dair yemin eder.¹⁰⁷ Ali'ye yapılan işkenceleri engellemek için araya girenler olur ve neticede Velîd onu Dehlek adasına sürgüne gönderir.¹⁰⁸ Bir süre sonra ise Süleyman b. Abdülmelik'in de aralarında bulunan bazı kimseler Ali'nin affı için Velîd'in huzuruna çıkarlar. Süleyman, onun amcaoğullarından âbid ve zâhid biri olduğunu eğer oraya gönderilirse helak olacağını söyler.¹⁰⁹ Bunun üzerine Velîd onun Medine ile Şam arasında yer alan Hicr'de hapsedilmesine izin verir ve o, Dehlek sürgününden bu şekilde kurtulur. Rivayetlerden onun Dımaşk'tan çıkarılarak Dehlek'e gönderilipken yolda Süleyman b. Abdülmelik'in araya girmesiyle geri getirildiği ve hapsedildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁰ Ayrıca onun Dehlek'te bulunduğu başka bir bilgi de bulunmaz. Ali, Velîd'in vefat ettiği 96/715 tarihine kadar Hicr'de kalmış, Süleyman b. Abdülmelik hilafete geçince de Ali'nin Dımaşk'a¹¹¹ dönmesine izin vermişti.¹¹²

¹⁰⁶ *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye* adlı eserde ise komplo ile öldürülen Selî't'in bostana gömüldüğü zikredilir. Velîd tarafından Selî't'in cesedi bostanda buldurulunca Ali'ye ağır işkenceler uygulatur. Bir süre sonra affedilince Şam yakınlarındaki Humeyme'ye gitmesine izin verilir. Bk. *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 149-150.

¹⁰⁷ Ya'kûbî eserinde Velîd'in Ali b. Abdullah'a işkenceler sırasında cinayeti ikrar etmeye zorladığı, Ali'nin de tereddütsüz bir şekilde öldürülen Selî't'in kardeşi olmayıp kölesi olduğunu ve kendisinin kölesini öldürdüğünü söylediğini zikreder. İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 2/290; Mehmet Dalkılıç, *Horasanda İktidar Mücadeleleri (M.705-796)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2009), 23-24.

¹⁰⁸ Yılmaz, Ali b. Abdullah'ın Dehlek'e gönderilerek orada hapisanede işkence edildiğini söyler ancak kaynağı olan Belâzürî'de incelendiğinde onun Dehlek'te değil, olayın yaşandığı sırada Halife Velîd tarafından Şam'da cezalandırıldığı ifade edilmektedir. Yılmaz, *Erken Dönem İslam Tarihinde Zindanlar ve Hapishaneler*, 56.

¹⁰⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âti'z-Zamân*, 11/67.

¹¹⁰ Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muḥammed el-Ma'rûf bi's-Şâbeştî eş-Şâbeştî, *ed-Diyârât* (b.y.: y.y., ts.), 52.

¹¹¹ Dımaşk'ın dışında Şerât bölgesinde Humeyme'ye yerleşmiştir.

¹¹² el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 4/76-78.

3.3. Hürmüzân'ın Hz. Ömer Tarafından Sürüldüğü İddiası

Adaya sürüldüğü rivayet edilen bir diğer önemli kimse Hz. Ömer'in ölümünden sorumlu tutularak katledilen İran'ın önde gelen ailelerinden birine mensup Sâsânî kumandanı Hürmüzân-ı Fârisî idi.¹¹³ İranlılar Müslümanlarla yaptıkları Kâdisiye Savaşı'nda (16/637) yenilmiş, başkumandan Rüstem öldürülmüş ve hükümdarları III. Yezdicerd (30/651) kaçmak zorunda kalmıştı.¹¹⁴ Hürmüzân ise bir grup askerle Tüster'e çekilmiş ve oradaki savunması Ebû Mûsâ'nın kuşatması akabinde emânla teslim olmalarıyla nihayete ermişti. Akabinde Ebû Mûsâ onu diğer teslim olanlarla beraber Enes b. Mâlik ve Ahnef b. Kays'ın gözetiminde bir heyetle Medine'ye göndermişti.¹¹⁵

Hürmüzân Medine'ye geldiğinde Hz. Ömer ile görüşmüş, bir rivayete göre halifenin onu İslâm'a davetini kabul etmiş¹¹⁶ başka bir rivayete göre ise İslâm'a davetini kabul etmese de Enes ve bazı sahabîlerin de araya girmesiyle eman almayı başarmıştı.¹¹⁷ Kaynaklarda onun eman aldıktan sonra sürgüne gönderilmesiyle ilgili bazı rivayetlere rastlanılmaktadır. İbn Sa'd'da geçen rivayete göre Hz. Ömer, onu ve beraberindekileri Hz. Ali'nin tavsiyesiyle deniz yoluyla Şam'a sürgüne göndermeye karar vermiş ve arkalarından gemilerinin parçalanması için dua etmiştir. Nitekim gemileri yolcuğa çıktıklarında parçalansa da kurtulmayı başararak Medine'ye geri dönmüşler ve ardından İslâm'ı kabul etmişlerdir.¹¹⁸ İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef* inde geçen bilgilere göre ise Hz. Ömer, onlara eman verdikten sonra Dehlek adasına sürgüne göndermiş ve onların arkasından gemilerinin parçalanması için beddua etmiştir. Nitekim onlar gemiye bindikten sonra gemi çatırdayarak parçalanmıştır. Ancak henüz sığ bir yerde bulunduğu için içindekiler hemen karaya çıkabilmiştir. Akabinde ise Hz. Ömer onları tekrar Dehlek'e sürgüne göndermiş ve oraya yerleşmişlerdir.¹¹⁹

Adanın İslam hakimiyetine Emevîler döneminde girmesi, Hürmüzân'ın İslâm'ı kabul etmesinin ardından Hz. Ömer'e danışmanlık yap-

¹¹³ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 4/72.

¹¹⁴ Mehmet Usluer, "İslam Orduları Karşısında Tutunamayan Bir Hükümdar: Son Sasanî Kısrası III. Yezdicerd", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2023), 296.

¹¹⁵ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 4/83-88.

¹¹⁶ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 4/88.

¹¹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 7/92.

¹¹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 7/92.

¹¹⁹ Ebû Bekr b. Ebî Şeybe 'Abdullâh b. el-'Absî İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Âşâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebu'r-Ruşd, 1988), 6/563.

ması ve İranlı köle Ebû Lü'lü'e'yi Hz. Ömer'e karşı suikaste azmettirdiği gerekçesiyle Ubeydullah b. Ömer tarafından katledilmesi göz önünde tutulduğunda Dehleke'e sürgün rivayeti doğru durmamaktadır. Ayrıca bu rivayet sadece İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde geçmektedir.

3.4. Âtike bt. Zeyd b. Amr el-Kureşîye'nin Sürüldüğü İddiası

Dehleke adasına sürüldüğü rivayet edilen bir diğer kimse Aşere-i mübeşşereden Saîd b. Zeyd'in (ö. 51/671 [?]) kız kardeşi ve İslâmiyet'i ilk kabul eden kadın sahâbîlerden biri olan Âtike bt. Zeyd'dir (ö. 40/660). O, Mekke'de İslam'a girmiş ve Medine'ye hicret etmişti. Güzel bir hanımefendi olan Âtike yaptığı evlilikler sebebiyle ünlenmişti. İlk evliliğini Hz. Ebû Bekir'in oğlu Abdullah ile yapmıştı. Abdullah, Tâif Muhasarası'nda yaralanarak Medine'de vefat edince, Âtike bir yıl sonra (12/633) Ömer b. Hattâb'la evlenmişti. Bununla beraber Âtike'nin Hz. Ömer'den önce onun büyük kardeşi Zeyd b. Hattâb'la evlendiği ve Zeyd'in Yemâme'de şehid olması üzerine Hz. Ömer'in onu nikâhladığı da rivayet edilir.¹²⁰ Hz. Ömer'in şehadetinin ardından Âtike üçüncü veya dördüncü evliliğini Zübeyr b. Avvâm ile yapmıştı. Zübeyr, Cemel vakasında öldürülünce¹²¹ Hz. Ali'nin onunla evlenmek istediği zikredilir. Bir rivayete göre Hz. Ali tarafından söylenen ve Medine halkı arasında yaygın hale gelen "*Kim şehid olmak isterse Âtike ile evlensin!*"¹²² sözünü hatırlatan Âtike'nin bu evliliğe razı olmadığı söylenir. Bir diğer rivayete göre ise Hz. Ali'ye acıyarak evliliği istemediği söylenir. Bununla beraber Âtike'nin Hz. Ali'nin evladı Hüseyin ile evlendiği ve Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in şehadetini gördüğü ve mersiye söylediği zikredilir.¹²³

Sebeplendirilmemekle birlikte, Âtike'nin, halifeliği sırasında Hz. Ali hakkında bir hicvedici bir şiir söylediği ve bunu duyan halifenin öfkelenildiği ve onu Dehleke adasına sürdüğü zikredilir. Bu şiirde Hz. Ali'nin hilafet mücadelesi verdiği Muâviye'ye seslenmekte ve Hz. Ali ile mücadelesinde o kadar şiddetli olmasını istemektedir ki içindeki yarasının ancak böylece deva bulacağını söylemektedir. Muaviye'nin Şam'daki emirliğine atıfla Hz. Ali'den önce Müminlerin emiri olduğunu söyleyerek Muaviye'nin hilafetteki konumunu desteklemiştir.¹²⁴ Ancak bu bilgi başka kay-

¹²⁰ Ebû't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Fâsî, *el-İkdü's-semîn fi târîhi'l-beledi'l-emîn*, ed. Fuad Seyyid (Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1965), 6/419.

¹²¹ el-Fâsî, *el-İkdü's-Semîn*, 6/419.

¹²² el-Fâsî, *el-İkdü's-Semîn*, 6/418-419.

¹²³ el-Fâsî, *el-İkdü's-Semîn*, 6/421.

¹²⁴ el-Fâsî, *el-İkdü's-Semîn*, 6/421.

naklarda geçmemektedir. Ayrıca adanın Emevîler döneminde İslam hakimiyetine girmesi yanında sahâbî bir hanımın o dönemde böyle bir sürgüne gönderilme ihtimali pek mümkün görünmemektedir.

3.5. Ehl-i Beyt Mensupları

Dehleğin bulunduğu Doğu Afrika sahillerine Emevîler ve Abbâsîler döneminde çeşitli sebeplerle farklı zamanlarda muhalif unsurların göçtüğüne dair bilgiler de bulunmaktadır. Emevîler döneminde başarısız olan Zeyd b. Ali (122/740) isyanı veya Abbâsîler döneminde bir diğer başarısız isyan olan Hüseyin b. Ali'nin öncülüğündeki Fah vak'asından (169/786) sonra yaşanan göçlerin de bir anlamda mecburi sürgünler olduğu zikredilir.¹²⁵ Bunda muhtemelen Emevî ve Abbâsî kuvvetlerinin Doğu Afrika ve Dehle gibi bölgelerde aktif olmamaları etkili olmuştur. Ancak yine de bu hadiselerden kaçanların Dehle'le olan bağlantılarıyla ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber adada yer alan birçok Arapça mezar taşı arasında Kûfî tarzda olanların¹²⁶ yanı sıra bazı mezar taşlarında Ehl-i beyt mensuplarının yatabileceği ile ilgili birtakım bilgilerin varlığı dikkat çekicidir.¹²⁷ Buradan hareketle kaynaklarda herhangi bir veri bulunmasa da adaya olası göçlerin veya zorunlu sürgünlerin gerçekleşmiş olabileceği ihtimalini dile getirmek faydalı olacaktır.

Sonuç

İslam tarihinde iktidar ve otorite sahiplerinin çeşitli suçlara farklı cezalar verdiği görülür. Bunlar arasında yer alan sürgün cezası, daha çok tecrit amacıyla uygulanmaktaydı. Sürgün için farklı şehirler yanında adalar da kullanılmıştır. Bu sürgün yerlerinden biri de Kızıldeniz'deki adalar topluluğu olan Dehle'tir. Sürgün cezası, gönderilen kişinin kendi davranışlarını gözden geçirmesi için bir nefis muhasebesi imkânı sunarken, sürgüne gönderen otorite açısından da gönderilen kişinin hareket kabiliyetini kısıtlaması hasebiyle bir tür tedbir ve güvenlik sağlamaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde sürgün cezası iktidar ve otorite sahiplerine muhalif olanlara veya suç işleyenlere karşı caydırıcı bir etki sağlama amacını taşımaktadır.

¹²⁵ Nekire, *İntişari'l-İslâm fî şarki İfrikiyye ve münâhedetü'l-garb lehu*, 81-87; Sa'd - Cebrullah, "Cuzurü Dehle: el-Ehemiyyetü's-Siyâsiyye ve'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâiyye abre'l-Usûri'l-İslâmiyye", 149.

¹²⁶ Trimmingham, *Islam in Ethiopia*, 170; Tacuddin Nuruddaim Yusuf vd., "Nukûşü cezâret-i Dehle kemasdari müerrihi li'l-hutûti'l-leyyin", *Câmiatü's-Sudân li'l-Ulûm ve't-Teknolojiyyâ* 14/3 (2013), 148-149.

¹²⁷ Gülgün Uyar, *Ehl-i Beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı (260/873'e kadar)* (İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2008), 32.

Gerek ana kaynaklardaki gerekse araştırmalardaki bilgiler tahlil edildiğinde adanın, hangi tarihte ve nasıl İslam hakimiyetine girdiğine dair kesin bilgi olmasa da Emevîler döneminde gerçekleştiğinde şüphe yoktur. Ada Emevîlerden sonra Abbâsî hakimiyetinde kalmıştır. Özellikle Abbâsîler'in ikinci asrından itibaren devlette görülen otorite kaybı Dehlek'e de yansımıştır.

Çeşitli sebeplerle suçlu ve muhalifleri cezalandıran Emevîler ve Abbâsîler, ölüm cezasını gerektirmeyen suçlarda genellikle sürgün cezasını tercih etmişlerdir. Sürgün cezası birçok farklı yerde uygulanmış olsa da Dehlek adası bu ceza türü için özellikle önemli bir konuma sahiptir. Bu cezaya çarptırılanların sürgün sebeplerine bakıldığında ahlaki sebeplerle şairlerin, siyasi sebeplerle âlim ve isyancıların, itikadi sebeplerle bazı inanç mensuplarının olduğu görülür. Bu çerçevede şairlerden Ahvas el-Ensârî ile Ömer b. Ebî Rebîa, âlimlerden İrâk b. Mâlik, isyancılardan Abdülcebbâr b. Abdurrahman el-Ezdî'nin ailesi, itikadî sebeplerle bazı Kaderiyye mensupları sürgün edilmiştir.

396 | db

Adaya sürgün kararı çıkarılan ancak çeşitli sebeplerle bu karardan vazgeçilen kişiler de bulunmaktadır. Vali Yezîd b. Mühelleb el-Ezdî kabilesinin gücü ve isyan çıkarma potansiyeli nedeniyle, Abbasoğulları'ndan Ali b. Abdullah el-Abbâsî ise hem akrabalık bağları hem de isyan tehdidi sebebiyle sürgün kararları iptal edilenler arasındadır. Ayrıca kaynaklarda bazı kimselerin de Dehlek'e sürgün edildiğine değinilmiştir. Ancak bu bilgilerin tarihi gerçeklere uyması mümkün olmayan zayıf rivayetlerde geçmesi aktarılan sürgün olayının gerçekliğini tartışmalı hale getirmiştir. Belki de bu durum Dehlek'in Arapların muhayyilesindeki çetrefilli konumuna işaret etmektedir. Bu çerçevede sahâbî hanımlardan Âtike bt. Zeyd b. Amr el-Kureşîyye, Sâsânî komutanı Hürmüzân ve Hakem b. Ebü'l-Âs'ın Dehlek'e sürgünleriyle ilgili rivayetler doğru olmamalıdır.

Yeterince bilgi olmasa da adadaki birçok mezar taşlarından yola çıkılarak Emevîler ve Abbâsîler döneminde başta Ali evladı olmak üzere birçok grubun Doğu Afrika ve sahillerine göçtüğü -ve belki de sürüldüğü- anlaşılmaktadır. Bu hususta daha detaylı çalışmaların yapılması gerekmektedir.

İslam hakimiyetinde ada hakkında kısıtlı bilgi olduğu gibi adaya sürgün edilenlerin adadaki yaşamları hakkında da fazla bir malumat bulunmamaktadır. Ancak kaynaklarda zikredilen bilgilerden ve şiirlerden yola çıkılarak ada hakkında bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Öncelikle her sürgün edilen kişinin aynı şartlarda olmadığı anlaşılmaktadır. Sürgün edilen kim-

selerle ada sakinlerinin etkileşim halinde olduğu, âlimlerden ilim, şairlerden -muzır da olsa- şiir öğrenmelerinden anlaşılmaktadır. Yine adada bir mescidin varlığından bahsedilmekte ve sürgündekilerin bu mescidi kullandıkları anlaşılmaktadır.

Dehlele adalar topluluğu sonraki dönemlerde İtalyanlar ve Etiyopyalıları tarafından da muhaliflerin sürüldüğü ve işkenceye uğratıldığı bir yer olarak kullanılmıştır. Günümüzdeyse özellikle İsrail ve İran'ın adalarda askerî üsler kurduğuna dair haberler bulunmaktadır. Yaklaşık beş asır Osmanlı hakimiyetinde barış içerisinde kalan bu bölgeyle ilgili farklı disiplinlere dair çeşitli çalışmaların yapılmasında fayda görülmektedir.

Kaynakça

- Abdilmün'im el-Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh. *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberil-aktâr*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1980.
- Abdülazîz Dürî (ed.). *Ahbârü'd-devleti'l-Abbâsiyye ve fi ahbâri'l-Abbâs ve veledihi*. thk. Abdülcebbâr Muttalibî. Beyrut: Dârü Sâdır, 1971.
- Ali, Cevâd. *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Beyrut: Dârü's-Sâkî, 2001.
- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2): Hulefâ-i Râşidin Dönemi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Atçeken, İsmail Hakkı. *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Avcı, Casim. "Masavva". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/73-74. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydınlı, Osman. "Kaderî Anlayışın İlk Tezahürleri". *İslâmî Araştırmalar* 16/2 (2003), 249-262.
- Basset, Rene. "Dehlele". *Mucezu dâireti'l-maârifil-İslâmiyye*. C. 16. Şarika: Merkezü's-Şarika li'l-İbdai'l-Fikri, 1998.
- Basset, Rene. *en-Nukûşü'l-kitâbiyye fi cezâreti Dehlele*. çev. Osman Salih Sebba, 1984.
- Başaran, Selman. "Hakem b. Ebü'l-Âs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/175-176. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-. *Futûhu'l-Buldân*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Belâzurî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-. *Ensâbü'l-esrâf*. ed. Riyâd Ziriklî - Süheyl Zekkâr. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996.
- Cebbûr, Cebraîl Süleyman. *Ömer b. Ebî Rebî'a*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1981.
- Cüddî, Abdülkadir b. Ahmed b. Muhammed İbn Ferec. *es-Silâh ve'l-udde fi târihi Cüdde*. thk. Mustafa Haderi. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1988.
- Çelebi, Evliya. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. ed. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Dalkılıç, Mehmet. *Horasanda İktidar Mücadeleleri (M.705-796)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009.
- Daşcıoğlu, Kemal. *Osmanlı'da Sürgün*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007.
- Dayf, Şevkî. *Târihi'l-edebi'l-Arabi*. 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.
- Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, Ebû 'Ubeyd 'Abdullâh b. Abdil'azîz el-Endelusî. *Mu'cemu Me'sta'ceme min Esmâ'il-Bilâd ve'l-Mevâqî'*. 4 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1982.

- Ebü'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî. *Kitâbü'l-Mihan*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006.
- Eskin, Ümit. *Abbasiler Döneminde Valilik*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2022.
- Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. 'Abdullâh el-Gassânî el-. *Ahbâru Mekke ve mâ Câne fihâ mine'l-Âşâr*. thk. Ruşdî es-Şâlih Mulaḥḥas. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Endelus, 1403/1983.
- Fâsî, Ebû 'Tîb Muhammed b. Aḥmed b. 'Alî el-Fâsî el-. *Şifâu'l-Ġarâm bi Ahbâri'l-Beledi'l-Ġarâm*. 2 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Fâsî, Ebü't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali el-. *el-İkdü's-semîn fi târîhi'l-beledi'l-emîn*. ed. Fuad Seyyid. 6 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1965.
- Fayda, Mustafa. "Dehlek". 194-195. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1994.
- Fayda, Mustafa. *Hulefâ-yı Râşidîn Devri: Dört Halife Dönemi*. İstanbul: Kubbealtı, 2014.
- Gays, Fethî. *el-İslâm ve'l-Habeşe abre't-tarih*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, ts.
- Günan, Ömer. *İslam Tarihinde Müsadere Uygulamaları (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Hawting, G. R. *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate A.D. 661-750*. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1987.
- Insoll, Timothy. "Dahlak Kebir, Eritrea: From Aksumite to Ottoman". *Adumatu* 3 (2001), 39-50.
- Işık, Emin. "Haşr Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/424-426. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *el-İkdü'l-ferîd*. ed. Müfid Muhammed Kumeyha. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikâtüddîn Ali b. Hasan b. Hibetullah. *Târîhu medîneti Dimaşk*. ed. Muhibbüddin Ebî Saïd Ömer b. Garame el-Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Ḥâsen b. Dureyd el-Ezdî. *Cemheretu'l-Luġa*. thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1408/1987.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe 'Abdullâh b. el-'Absî. *el-Kitâbu'l-Muşannef fi'l-Eḥâdîs ve'l-Âşâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Ḥût. 7 Cilt. Riyad: Mektebu'r-Ruşd, 1409.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dineverî. *eş-Şîr ve's-suarâ*. ed. Ahmed Muhammed Şakir. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1982.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. thk. Emin Muhammed Abdülvehhâb - Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2001.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' Zührî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. ed. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.
- İbn 'Abdî'l-Ḥaḥḥ, 'Abdulmu'min b. 'Abdulḥaḥḥ b. Şemâil el-Ḳatî'î el-Baġdâdî el-Ḥanbelî Şafıyyuddîn. *Merâşidu'l-İttîlâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Buġâ'*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1412.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Baġdâdî. *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. ed. Muhammed Abdülkadir Ahmed Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbrahim, Muhammed Kerim. "Cüzüru Dehlek fi'l-Bahri'l-Ahmer Ehemmiyetehâ ve Alâkâtehâ bi'l-Yemen Hilâle'l-Usûre'l-İslâmiyye". *el-Halîcü'l-Arabî* 21/1 (1989), 117-151.
- İsfahânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec el-. *Kitâbü'l-Eġânî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1994.
- İsmail, Ahmed Muhammed. "en-Nefyü fi Asri'd-Devleti'l-Ümeviyye Cezîrete Dehlek Enmüzecen". *Mecelletü Kitâ'd-Dirâsâti'l-İnsaniyye* 27/1 (2021), 773-864.

- Jandil, Hashem Saeb Mohammed al-. "Dahlak Island as a Place of Exile during Umayyad Era (41-132 AH/661-749 AD)". *Journal of Tikrit University for Humanities* 7/29 (2022), 213-236.
- Jones, A.H.M. - Monroe, Elizabeth. *A History of Abyssinia [Ethiopia]*. Oxford: Oxford University Press, 1935.
- Kâdî 'Iyâd, Ebû'l-Faḍl 'Iyâd b. Mûsâ el-Yaḥşubî el-. *et-Tenbîhâtu'l-Mustenbîta 'alâ'l-Kutubi'l-Mudevvene ve'l-Muḥtelîta*. thk. Muḥammed el-Veşîk, 'Abdulmun'im Humeytî. 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1432/2011.
- Kapar, Mehmet Ali. "Müntefik (Benî Müntefik)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/27. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kindî, Ebû 'Omer Muḥammed b. Yûsuf el-Mışrî el-. *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kuḍât*. thk. Muḥammed Ḥasan Muḥammed Ḥasan İsmâ'îl, 'Aḥmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: y.y., 1424/2003.
- Longrigg, Stephen Hemsley. "Dahlak". *The Encyclopaedia of Islam*. Leiden: Brill, 1991.
- Mustafa, Nevin Abdulhalk. *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Mutahar, Najwa. *Doğu Afrika Sahillerinde Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu: Musavva Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Nallino, Carlo Alfonso. *Târîhü'l-âdâbi'l-Arabiyye mine'l-Cahiliyye hatta asri Benî Ümeyye*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1970.
- Nekire, Muhammed Abdullah. *İntişarü'l-İslâm fi şarki İfrikiiyye ve münâhedetü'l-garb lehu*. Riyad: Dârü'l-Mirrih, 1982.
- Nu'mân b. Muhammed, et-Temîmî el-Mağribî. *el-Menâkıb ve'l-Meşâlib*. ed. Mâcid b. Aḥmed el-'Atıyye. Beyrut: Mu'essesetu'l-A'lâ, 2002.
- Ortakçı, Halil - Eskin, Ümit. "Kureyş'in Habeşistan Elçiliğinden Hz. Peygamber'in Yemen Valiliğine: Abdullah b. Ebî Reb'â (ö. 35/656)". *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 9/1 (2023), 115-135.
- Öz, Mustafa. "Ma'bed el-Cühenî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/281-282. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özkan, Mustafa. *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.
- Öztürk, Levent. *İlk Hicret Habeşistan*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2015.
- Phillips - Carillet, Jean-Bernard. *Ethiopia & Eritrea*. Lonely Planet, 2006.
- Safedî, Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. ed. Ahmed el-Arnaut - Mustafa Türki. 29 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâit-Türâsi'l-Arabi, 2000.
- Sa'd, Esmâ Musa Abdullah - Cebrullah, Selva et-Ticani Fazl. "Cuzurü Dehlek: el-Ehemiyetü's-Siyâsiyye ve'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâiyye abre'l-Usûri'l-İslâmiyye". *Merkezü Buhûs ve Dirâsâti Düveli Havzi'l-Bahri'l-Ahmer ve Câmîatü'l-Hadâre* 1 (2020), 141-162.
- Samed, Vadih. *es-Sücûn ve eseruhâ fi'l-âdâbi'l-Arabiyye*. Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyye, 1995.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtü'z-zamân fi tevârîhi'l-ayân*. thk. Ammâr Bicavî. 23 Cilt. Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- Süt, Abdulnasır. "Gaylân ed-Dimeşki ve Kelamî Görüşleri". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2014), 1-21.
- Şâbeştî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Muḥammed el-Ma'rûf bi's-Şâbeştî eş-. *ed-Diyârât*. b.y.: y.y., ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhü't-Taberî: Târîhü'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm. 11 Cilt. Mısır: Dârü'l-Meârif, ts.
- Tandoğan, Muhammed. "Kızıldeniz'in Stratejik Dehlek Adaları ve Osmanlı İdaresindeki Konumu". *Avrasya Etüdları* 40/2 (01 Aralık 2011), 259-285.

- Trimingham, J. Spencer. *Islam in Ethiopia*. Oxford: Oxford University Press, 1952.
- Tunç, Cihat. "Gaylân ed-Dımaşki". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/414-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Uludağ, Süleyman. "Anka (Tasavvuf)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/200-201. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Uslu, Rifat. "İslam Hukukunda Sürgün Cezası". *Yeni Fikir Dergisi* 7/14 (01 Temmuz 2015), 120-131.
- Usluer, Mehmet. "İslam Orduları Karşısında Tutunamayan Bir Hükümdar: Son Sasanî Kısrası III. Yezdicerd". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2023), 289-307.
- Uyar, Gülgün. *Ehl-i Beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı (260/873'e kadar)*. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2008.
- el-Ya'kûbî, İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî. *Mu'cemül-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Yalar, Mehmet. "Emeviler Döneminde Gazel ve Ömer bin Ebî Rabî'a". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 43-73.
- Yılmaz, Metin. *Erken Dönem İslam Tarihinde Zindanlar ve Hapishaneler*. Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2016.
- Yusuf, Tacuddin Nuruddaim vd. "Nukûşü cezîreti Dehlek kemasdari müerrihi li'l-hutûti'leyyin". *Câmiatü's-Sudân li'l-Ulûm ve't-Teknolojiyyâ* 14/3 (2013), 135-160.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. 'Osmân ez-. *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*. thk. Su'ayb el-Arnâvut. 25 Cilt. b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1405/1985.
- Zirikî, Hayreddin. *el-A'lâm: Kâmûsü terâcîm li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002.
- Zorlu, Cem. *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar: Ebû Cafer el-Mansûr Dönemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

